

ԱՐԱՐԱՏ

ARARAD DAILY NEWSPAPER

Օրաթերթ

ارارات جريدة يومية سياسية

Յաւելուած

Շաբաթ, 14 Յունիս 2025

ՓԱՌՔ 20-ՆԵՐՈՒՆ

110

ԱՄԵԱԿ

ԱՆՈՆՔ ՇԵՓՈՐԵՑԻՆ
ՀԱՅՈՑ ԱՐՀԱԼՈՅՍԸ
ԱՐՀԱԼՈՅՍԷՆ ԱՌԱՋ

ԱՆՈՆ-Ք ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ԾՈՑԷՆ ԾՆԱԾ ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆՆԵՐ ԷՒՆ ՊԱՐԶԱՊԷՍ

Աբրահամ
Սուրատեան

Արամ
Ակըբպաշեան

Արմենակ
Համբարձումեան

Գառնիկ
Պոյաճեան

Գարեգին
Պողոսեան

Գեղամ
Վանիկեան

Երեմիա
Մանուկեան

Երուանդ
Թովուզեան

Թովմաս
Թովմասեան

Հրանդ
Եկաւեան

Մինաս
Քէշիշեան

Մկրտիչ
Երեցեան

Սուրան
Զաքարեան

Յակոբ
Պասմաճեան

Յովհաննէս
Տ. Ղազարեան

Պօղոս
Պօղոսեան

Ռուբէն
Կարապետեան

Սմբատ
Գրիլճեան

Տոքթ. Պէննէ

Փարամազ

ՀՆՁԱԿԵԱՆ ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ (հատուած)

ԴՈԿՏ. ԵՂԻԿ ՃԷՐԷՃԵԱՆ

1915 Յունիս 15-ին 20 հնչակեաններ դատական վճիռով կախաղան կը հանուին Կ. Պոլսոյ Սուլթան Պայագիտ հրապարակին վրայ: Ասոնցմէ զատ տարբեր վայրերու մէջ 35-է աւելի ձերբակալուած հնչակեաններ, դատական վճիռով կամ մինչեւ դատարանին վճիռը, մահուամբ կը պատժուին: Հնչակեաններու հանդէպ գործուած այս ոճիրը մէկ մասն էր շատ աւելի մեծ ոճիրի մը՝ Հայոց ցեղասպանութեան, որուն առաջին փուլն էր հայ ժողովուրդը անճիտել իր առաջնորդող միտքէն: Հնչակեան կուսակցութեան ղեկավարութիւնը բացառութիւն չէր կրնար ըլլալ եւ ան եւս կը դառնայ նոյն վայրագ ծրագիրին զոհը: Իր ընդհանրութեան մէջ այս տրամաբանութիւնը ճիշդ կը թուի: Սակայն այդ ճիշդ է իր ընդհանրութեան մէջ: Որովհետեւ այս մօտեցումը շատ մը կարեւոր հարցերու պատասխան չի տար: Հայ մտաւորականութեան զանգուածային ձերբակալութիւնն ու աքսորը կը սկսի 1915 Ապրիլ 24-ին, մինչդեռ հնչակեաններուն ձերբակալութիւնները կը սկսին 1914 Յուլիս 17-ին՝ աւելի քան 9 ամիս առաջ. հայ մտաւորականութեան հետ հարցաքննութիւն ու դատավարութիւն տեղի չ'ունենար եւ անոնք կը սպաննուին կարելի եղած չափով աչքերէ հեռու. մինչդեռ հնչակեան գործիչները կ'ենթարկուին հարցաքննութեան, բանտարկութեան, անոնց հանդէպ կ'արձակուի դատական վճիռ եւ անոնք կախաղան կը բարձրացուին հրապարակայնօրէն: Այս ու նման հարցեր յստակ կը դարձնեն, որ Հայոց ցեղասպանութեան հեռապատկերին վրայ Քսան Կախաղանները կը ներկայացնեն մասնայատուկ պարագայ մը եւ այդ պէտք է ըն-

կալուի, քննարկուի եւ գնահատուի իր իւրայատկութեան մէջ:

Յստակ է, որ Օսմանեան կայսրութեան տարածքին ծայր առած հնչակեաններու ձերբակալութեան (մօտաւորապէս 120 հոգի) պատճառը 1913 Սեպտեմբեր 7 - 10 Ռումանիոյ Կոստանցա քաղաքին մէջ կայացած Ս.Դ.Հ.Կ. 7-րդ Համագումարին կայացուցած որոշումներն էին: Համագումարը կայացուցած էր կազմակերպչական (վերադառնալ ընդլայնակալ գործունէութեան), մարտավարական (որդեգրել պայքարի յեղափոխական ձեւեր) եւ քաղաքական (պաշտպանել Ինքնավար Հայաստանի գաղափարը) արմատական որոշումներ: Առաջին հարցը, որ կը ծագի այն է՝ ինչ պատճառներէ թելադրուած հնչակեանները կը հասնին նման արմատական եզրայանգումներու, երբ 1913 Սեպտեմբերի դրութեամբ հայ ազգային-քաղաքական միտքը շատ հեռու էր նման տրամադրութիւններէ եւ միտումներէ: Պարզ է, որ քաղաքական այսպիսի որոշումներ չեն կրնար մէկ օրէն միւսը, պահի ազդեցութեան տակ կայացուիլ: Այս պարագային եւս արմատական այս կեցուածքին պատճառները ետ կ'երթային շուրջ 20 տարի, այսինքն մինչեւ Ս.Դ.Հ.Կ. - Երիտթուրք յարաբերութիւններուն սկիզբը:

Ս.Դ.Հ.Կ. - Երիտթուրք յարաբերութիւնները կը սկսին 1890-ականներու սկիզբները, Փարիզի մէջ, վտարանդիութեան պայմաններուն տակ: Մինչեւ 1895, այդ յարաբերութիւնները, «լայնախոհ հակառակորդութեան հողի վրայ» էին, «երբ առաջին պատեհ առթիւ կրքերը բորբոքեցան եւ «թշնամական» յարաբերութիւնները սկիզբ առան», - կը գրէ

Հնչակեան կուսակցութեան այդ շրջանի յայտնի ղեկավարներէն Ստեփան Սապահ Գիւլեան: Պատճառը Բարեկարգումներու Մայիսեան Ծրագիրն էր: Սուլթան Ապտուլ Համիտ, Պերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածին նման, կը փորձէր մոռացութեան մատնել հայկական նահանգներուն վերաբերեալ 1895 Մայիս 11-ի բարեկարգութիւններու ծրագիրը: Բարեկարգումներուն գործադրութեան պահանջքով 1895 Սեպտեմբեր 18-ին Հնչակեան կուսակցութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ կը կազմակերպէ Պապ Ալիի յայտնի ցոյցը: Սա կը ջղագրգռէ արտասահմանի երիտթուրք ղեկավարները: Վերջիններս կը պնդէին, թէ Օսմանեան կայսրութեան մէջ հարկաւոր է ընդհանուր բարեկարգութիւն, որուն համար ընդդիմադիր բոլոր ուժերը պէտք է համախմբուին: Անոնք արմատապէս դէմ էին մասնակի բարեկարգումներու սկզբունքին: Մինչդեռ հնչակեանները, համաձայն ըլլալով հանդերձ ընդհանուր բարեկարգութեան, կը գտնէին, թէ հայութիւնը կը գտնուի ճնշման եւ հարստահարման մասնայատուկ իրավիճակի մը մէջ, ուստի ան կարիքը ունի իր դրութիւնը փոխող շուտափոյթ եւ մասնայատուկ բարեփոխումներու: Սա Իթթիհատ-Հնչակեան առաջին տարակարծութիւնն էր, սակայն ոչ ամենակարեւորը: Երկու կուսակցութիւններուն միջեւ էական խրամատը օսմանիզմի գաղափարն էր: Օսմանիզմ ըսելով՝ երիտթուրքական շարժման առանցքային կուսակցութիւնը դարձած Իթթիհատ Վէ Թերաքքը-ի ղեկավարները կը հասկնային օսմանեան ազգի ձեւաւորումը, որուն մէջ ձուլուելու պիտի գային Օսմանեան կայսրութեան մէջ ապրող բոլոր ազգերը: Հնչակեան կուսակցութիւնը կը գտնէր, թէ օսմանեան ազգ չկայ, այլ կայ Օսմանեան բազմազգ կայսրութիւն, որուն մէջ ապրող բոլոր ազգերն ալ պէտք է հաւասար իրաւունքն ու միջոցները ունենան պահպանելու իրենց պատմա-անհատականութիւնը:

1902 Փետրուար 4-ին, Փարիզի մէջ տեղի կ'ունե-

Իթթիհատ Վէ Թարաքքի կուսակցութեան հիմնադիրներ

նայ օսմանեան ընդդիմադիր ուժերու Ա. Համաժողովը: Հնչակեան կուսակցութիւնը «աւելորդ» կը նկատէ մասնակցիլ այդ ժողովին: Համաժողովին կը մասնակցի հայ պատուիրակութիւն մը՝ կազմուած Հ.Յ.Դ., Վերակազմեալ Հնչակեան եւ անկուսակցական գործիչներէ: Համաժողովէն հայ պատուիրակութիւնը դուրս կու գայ դժգոհ, հայկական նահանգներուն մէջ մասնակի բարեկարգութիւններ կատարելու շուրջ յառաջ եկած վէճերուն պատճառով: Այդ մասին «Հնչակ» պաշտօնաթերթը կը գրէ. «Գոնկրէսը կազմակերպողները, նրանց ջոջերը, տաճկական խորամանկ տիփլումադների այդ ապագայ խորամանկ գանտիտատները, գոնկրէսի հրաւիրեցին հայ յեղափոխականներին, որպէսզի, յանուն ընդհանուր բարենորոգումների, խեղդէին, ոչնչացնէին, ի սպառ անհետ անէին քաղաքական աշխարհից հայկական դատը»: Յաջորդող տարիներուն, երիտթուրքական շարժման տարբեր թելերը, շարունակելով ժխտել հայ ազգային-ազատագրական շարժման առարկայական, օրինաչափ ծնունդը եւ մերժելով մասնակի բարեկարգութեան որեւէ ծրագիր, կը շարունակեն գործակցութեան եզրեր փնտռել հայ յեղափոխական կուսակցութիւններուն հետ:

1906-ի կէսերէն Իթթիհատ վերստին կը սկսի հետապնդել օսմանեան ընդդիմադիր ուժերով համաժողով գումարելու գաղափարը: Ժողովի նախա-

պատրաստութեան ծիրէն ներս, Իթթիհատի առաջարկով, 1906 Յուլիսին Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենան Ս.Դ.Հ.Կ.-Իթթիհատ բանակցութիւններ, որուն Իթթիհատի կողմէ կը մասնակցին Ահմատ Ռիզա, Պահաէտտին Շաքիր եւ տղթք. Նազիմ, իսկ Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ Սապահ Գիւլեան եւ Մեծն Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան): Հինգ նիստերու ընթացքին կը քննարկուին Հայկական Դատ եւ համապետական ուղղութիւն, ինքնավար Հայաստան եւ Թուրքիա, դեմոկրատական սահմանադրութիւն եւ միդիատեան սահմանադրութիւն, հայկական խնդիր եւ արտաքին միջամտութիւն, ազգութիւն եւ օսմանցիութիւն եւ այլ օրակարգեր: Բոլոր հարցերով յառաջ կու գան խոր եւ անհաշտելի տարակարծութիւններ:

Օսմանեան ընդդիմադիր ուժերու Բ. Համաժողովին ընդառաջ Հնչակեան կուսակցութիւնը հայ կուսակցութիւնները կը հրաւիրէ «Հայ Յեղափոխական Կօնգրէս»ի մը, որ սակայն «վաղաժամ» կը նկատուի եւ ընդառաջում չի գտներ: «Հնչակ», հակադրուելով Հայկական Հարցը համապետական ծրագրերու մէջ «խեղդելու» փորձերուն, կը գրէ. «Մենք ծրագիր չունենք ամբողջ Թուրքիան արմատապէս վերանորոգելու եւ նրա ամբողջականութիւնը պահպանելու, - այլ միայն մեր հայրենիքը, Հայաստանի այն մասը որ գտնուում է Թուրք պետութեան լծի տակ»: Հնչակեան միւս օրկանը՝ Ա.Մ.Ն.-ի շրջանի «Երիտասարդ Հայաստան»ը, քննադատելով Իթթիհատի հետ գործակցութեամբ խանդավառները, կը գրէ. «Վաղը կամ միւս օր իսկ նոյն «յեղափոխական» թուրքերը չպիտի կասին կառավարութեան զօրքերի հետ յարձակում գործել հայերի վրայ եւ նորից ջարդ տալ սրանց, ինչպէս արին 1895 - 96 թուերին»: 1907 Դեկտեմբեր 27 - 29, Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենայ ընդդիմադիր ուժերու Բ. Համաժողովը: Հ.Յ.Դ. կարելոր դեր կը խաղայ անոր կայացման մէջ: Ս.Դ.Հ.Կ.-ը կը մերժէ մասնակցիլ անոր: Համաժողովը Օսմանեան կայսրութեան բաղկացուցիչ ազգութիւններու պահանջներուն բնաւ չ'անդրադառնար եւ կը բաւարարուի

Պահաէտտին Շաքիր

Տղթք. Նազիմ

Սապահ Գիւլեան

համապետական բարեկարգութիւններու հարցերով, որուն շուրջ ներկաներուն միջեւ կը կնքուի համագործակցութեան դաշինք:

Հնչակեան մամուլը կը շարունակէ խիստ ոճով քննադատել համաժողովի արդիւնքն ու անոր մասնակիցները: Հնչակեաններուն այս կեցուածքը ջերմապէս կ'ընդունուի տարբեր ազգութիւններու ազատագրական շարժումներուն կողմէ՝ որոնք չէին մասնակցած Համաժողովին: 1908 Փետրուարին Ներքին Մակեդոնական Յեղափոխական Կազմակերպութեան «Ilinden» եւ Անկախ Արաբիա կազմակերպութեան «L'indpendance Arabe» թերթերը կը տպագրեն Սապահ Գիւլեանի «Թրքական բռնատիրութիւնը եւ Երիտթուրքերը» ծաւալուն յօդուածը: Նոյն թուին Փարիզի մէջ լոյս կը տեսնէ Սապահ Գիւլեանի «Երիտասարդ Թուրքիա» աշխատութիւնը, ուր հեղինակը կը գտնէ թէ Երիտասարդ Թուրքերու հետ գործակցութիւն հնարաւոր է «միայն այն պարագային, երբ Թուրքիայի բաղկացուցիչ բոլոր ժողովրդների կատարեալ ԻՆՔՆԱՎԱՐԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ եւ ընդհանուր Թուրքիայի Ռամկավարական Սահմանադրութիւնը կ'ընդունուի որպէս սկզբունք»:

1908 Յուլիս 11/24-ին սուլթան Ապտուլ Համիտ կը ստիպուի վերահաստատել իր իսկ կողմէ առկախաւժ սահմանադրութիւնը: Սա կը նկատուի յեղաշրջում օսմանեան քաղաքական կեանքին մէջ, որմէ յետոյ, ժամանակի ընթացքին, քայլ առ քայլ իշխանութիւնը ամբողջապէս կ'անցնի Իթթիհատի ձեռքը: Ս.Դ.Հ.Կ.-Իթթիհատ յարաբերութիւնները կը թեւակոխեն ամբողջապէս նոր փուլ մը: Ի տարբե-

րութիւն շատերու, Հնչակեան կուսակցութիւնը խոր մտահոգութեամբ կ'ընդունի Սահմանադրութեան վերահռչակումը: Տարակոյսէ դուրս է, որ Սահմանադրական վարչակարգը անհամեմատ աւելի ընդունելի էր, քան համիտեան բռնատիրութիւնը: Սակայն Սահմանադրութիւնը հնարաւորութիւն կու տար, որ թուրք ազգայնականութիւնը մարմնաւորող Իթթիհատը հասնէր իշխանութեան: Սահմանադրութեան հռչակման առթիւ գրուած խմբագրականին մէջ «Հնչակ» կը գտնէ, թէ, իրերու այս նոր դրութեան մէջ, Իթթիհատ Վէ Թերաքքը կուսակցութիւնը դարձած է իշխանական կուսակցութիւն եւ անոր շնորհիւ «քաղաքական գործօն ասպարէզի եւ ղեկավարի դերի մէջ է մտնում թուրք նացիոնալիզմը... որ զարգանալու համար քաղաքական աւելի ազատ պայմանների պէտք ունէր, քան ինչ որ տալիս էր համիտեան բռնապետութիւնը: ...Թուրք նացիոնալիզմը տիրապետուող ժողովրդներին ազատութեան այնքան պայմաններ կտայ, որքան որ իր ընդգրկած նացիոնալիստական սկզբունքների շրջանակը կը ներէ. - այսինքն բաղկացուցիչ ժողովրդների ազգային զարգացումը պիտի մտնի այն շրջանակի մէջ, ինչ որ թուրք նացիոնալիզմը կը գծի: ...Մենք որպէս սոցիալիստներ դէմ կը լինենք «Երիտասարդ Թուրքիային», եթէ նա ցանկանայ մի ցեղի տիրապետութիւնը հաստատել միւսների վրայ: Ազգային խնդիրների տեսակէտով՝ մեր դիրքը կը լինի մարտնչել, որ կողմից որ հարուածը գալու լինի, որպէսզի բաղկացուցիչ ազգութիւնները ունենան քաղաքական միեւնոյն իրաւունքները»:

Այս մտահոգութիւնները միայն հնչակեան մամուլին մէջ չէ որ կ'երեւէին: Հնչակեան գործիչներուն մօտ անոնք շեշտուած էին եւ հրապարակ կու գային տարբեր առիթներով: Զսաններէն Ռուբէն Կարապետեան Սահմանադրութեան հռչակման առիթով Գահիրէի իր ընկերներուն կը գրէ. «Այժմ յեղափոխութիւնը (հայ ազգային-ազատագրական շարժումը. - Ե. Ճ.) աւելի լուրջ քայլեր պէտք է առնէ, մանաւանդ գտնուում ենք սահմանադրութիւն անուանուած մի թակարդի առաջը: Ներկայ Սահմանադրութիւնը ոչ այլինչ է, եթէ ոչ ազգերի ինքնուրոյն գաղափարը մեռցնելու եւ ազատագրական շարժումները ի սպառ խեղդելու. եթէ ճնշուող ազ-

գերը մի տեսակ կամէութեամբ համակերպուին իրերի ներկայ դրութեան հետ, դա նշանակում է դատապարտել մեռելութեան՝ քսան տարուայ այդքան գործը եւ նրանից շահած միջազգային առանձնաշնորհումները: Ո՞վ կը համաձայնուի կամովին սպանդանոց գնալու, ոչ ոք»: 1908 Օգոստոս 15-ին, Փարիզէն Կ. Պոլիս վերադարձի ճամբուն վրայ, Սապահ Գիւլեան եւ Մեծն Մուրատ քանի մը օրով կանգ կ'առնեն Սոֆիա, ուր հարցազրոյցներ կու տան օտար մամուլին: Գերմանական «Vossische Zeitung» թերթին տուած հարցազրոյցին մէջ Ս. Գիւլեան կ'ըսէ, թէ գոհ են եղած յեղաշրջումէն, սակայն անդադար պայքար պիտի մղեն ինքնավարութեան եւ դեմոկրատական կարգեր հաստատելու համար, «ըստ օրինակի բելգիականին եւ ձեռք բերուի Մակեդոնիայի եւ Հայաստանի ավտոնոմիան, ըստ օրինակի Սամոս եւ Կրետէ կղզիների, առանց սակայն վնասելու պետութեան միութեան»:

Ան կ'աւելցնէ նաեւ, թէ հնչակեանները մտադիր են Կ. Պոսոյ մէջ ստեղծել կայսրութեան տարածքին գործող սոցիալիստական կուսակցութիւններու գործունէութիւնը համադրող, բազմազգ ղեկավարութիւն մը: Այս առիթով «Մշակ»-ի խմբագիր Համբարձում Առաքելեան հնչակեաններուն խորհուրդ կու տայ հեռու մնալ չափազանցութիւններէն եւ «նպաստել երիտասարդութեան կուսակցութեան՝ իրագործելու իր ծրագիրը, որ յամենայն դէպս, կու տայ բոլոր ժողովուրդներին կեանքի, գոյքի, պատուի եւ քաղաքացիական ազատ զարգացման ապահովութիւն»:

Սահմանադրական կարգերուն տակ Ս.Դ.Հ.Կ.-ին առջեւ կը դրուի յեղափոխական-ընդլայնակեայ գործելաձեւէն օրինական պայմաններու տակ գործելու գրեթէ պարտադիր հարցը: Հնչակեաններուն համար այդ կը դժուարանար կարելոր հանգամանքով մը: Օրինական պայմաններու տակ գործելու առաջին պահէն անոնք պէտք է դառնային իշխանութեան ընդդիմադիր, որովհետեւ իշխանութեան եկած Իթթիհատին մէջ անոնք կը տեսնէին թուրք ծայրայեղ «նացիոնալիզմը»՝ իր բոլոր հետեւանքներով: Միւս կողմէ, սակայն, իշխանութեան հանդէպ կոշտ ընդդիմութիւնը, գործնական քաղաքա-

կանութեան մէջ կը նշանակէր նպաստել հակասահմանադրական համիտեան ուժերուն, որոնք տակաւին կենսունակ էին: 1909 Մարտ 31/13 Ապրիլին տեղի կ'ունենայ յետաշրջական շարժում: Կը ծագի սահմանադրական կարգերը կորսնցնելու իրական վտանգ: Հայութիւնը, իր բոլոր հոսանքներով, կը կենայ Սահմանադրութիւնը պաշտպանելու կողքին: Կ. Պոլսոյ եւ արուարձաններուն մէջ հնչակեան եւ դաշնակցական զինեալ խումբեր կը մասնակցին Սահմանադրութիւնը վերահաստատելու համար մղուող կռիւներուն: Այն պահուն, երբ հայութիւնը իր մասնակցութիւնը կը բերէր Սահմանադրութեան վերահաստատման պայքարին, տեղի կ'ունենայ Ատանայի Եղեռնը:

1909 Յուլիսին Կ. Պոլսոյ մէջ կը գումարուի Ս.Դ.Հ.Կ.-ի Զ. Համագումարը: Ժողովը երկարօրէն կը քննէ Կուսակցութիւնը Թուրքիոյ մէջ օրինակաւ, թէ՛ ոչ-օրինական գործելաձեւով առաջնորդելու հարցը եւ կ'որոշէ մնալ ընդդիմադիր Իթթիհատի իշխանութեան եւ անոր դէմ պայքարիլ օրինական ձեւերով՝ քաղաքական, քարոզչական, ընտրական եւ այլն: Ս.Դ.Հ.Կ.-ը Օսմանեան կայսրութեան տարածքին կը դառնայ օրինական կուսակցութիւն, որուն համար Համագումարը կը մշակէ նոր ծրագիր եւ կանոնագիր: Զ. Համագումարը իր որոշումները կ'եզրակացնէ այսպէս. «Նկատելով որ թուրք նացիոնալիստները եւ այդ նացիոնալիզմի քաղաքական գործիչները գիտակցաբար ձգտում են ապագայնացնելու Թուրքիայի մէջ գտնուող ազգութիւնները եւ նրանց ձուլելու թուրք ազգութեան մէջ ՕՍՄԱՆՏԻ, ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆ ընդհանուր անուան տակ, Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Զ. Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը ժխտելով ժխտում է ազգայնացման այդ գաղափարը եւ վճռում է ոգի ի բռին պայքարել այդ ուղղութեան դէմ՝ ընդունելով ազգերի պատմա-անհատական գոյութեան անձեռնմխելիութիւնը եւ նրանց անկաշկանդ, ազատ զարգացման ու ինքնորոշման իրաւունքը»: Յաջորդող տարիներուն Հնչակեան կուսակցութիւնը Իթթիհատի դէմ կը տանի քարոզչական, քաղաքական եւ ընտրական հետեւողական պայքար մը. այդ օրերուն իր երէց գրչընկերներուն կը միանայ «Կայծ» ուսանո-

ղական ամսաթերթը, որուն խմբագիրը՝ Քսաննէրէն Վանիկ (Գեղամ Վանիկեան) կը գրէ. «Այսօր օրինակ մենք կ'ըսենք որ Իթթիհատ կուսակցութիւնը ազգայնական է. ինչո՞ւ, որովհետեւ կը ջանայ, եթէ ձեռքէն գայ, ջնջել Թուրքիոյ ոչ-թուրք ազգութիւնները: Ուրեմն ազգայնականութիւն ըսել է ուրիշ ազգութիւններ չճանչնալ, զանոնք ձուլել իր մէջ ու իր ազգին բոլորովին առանձնաշնորհեալ դիրք տալ»:

Պայքարը իր սրութեան կը հասնի 1912-ի երեսփոխանական ընտրութիւններուն առիթով: Հնչակեան կուսակցութիւնը կ'որոշէ ընտրապայքարը վերածել հակաիթթիհատական պայքարի միջոցի եւ մերժելով Իթթիհատին հետ գործակցելու շատ մը նպաստաւոր ընտրական առաջարկներ, դաշինքի մէջ կը մտնէ ընդդիմադիր Իթթիլաֆ Վէ Հուրիյէթ եւ Յոյն Սահմանադրական Բուլախտ կուսակցութիւններուն հետ: Հայկական միւս հոսանքները կը շարունակեն «պետական կուսակցութեան» հետ գործակցելու իրենց ընթացքը: Իթթիհատին հետ ըլլալու կամ չըլլալու հարցով, պայքարը կը տեղափոխուի նաեւ ներհայկական կեանքէն ներս: Այս առիթով Կ. Պոլսոյ հնչակեան օրաթերթ «Նոր Աշխարհ» կը գրէ. «Հայաստանի վիճակը սրտին ունեցողը Իթթիհատին պախարակաց քուէ միայն կարող է տալ եւ ոչ թէ գործակցութեան յօժարութիւն:... Հայ ազգի իսկական շահերը կը թելադրեն Իթթիհատի դէմ ըլլալ: Մեր պարտականութիւնը այդպէս հասկցանք եւ դիրք բռնեցինք: Թէ որքան հեռատես եղանք եւ իրաւունք ունեցանք այդ դիրքը բռնելու, ուր որ ենք, դա մօտիկ ապագան ցոյց կու տայ, եթէ ներկան արդէն ցոյց չի տուել»: Այս առնչութեամբ Վանիկ լակոնական ոճով կը գրէ. «Բիւր ամօթ Իթթիհատի գործակիցներուն»: Վերոյիշեալ պատմական ամփոփումը կը պարզէ, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը Իթթիհատին հետ ունեցած է գաղափարական եւ սկզբունքային լուրջ տարակարծութիւններ, որոնք ժամանակի ընթացքին խորացած են եւ այս պատճառով երկու կուսակցութիւններուն յարաբերութիւնները եղած են թշնամական: Այս պատմական հեռապատկերին վրայ, կարելի է դիտարկել թէ քաղաքական ինչ պայմաններ կը տիրէին 1913 Սեպտեմբերին:

ՀՆՁԱԿԵԱՆ ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ ԶՈՒՒՑԵՐԻՈՅ ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ ՄԷՋ

ԴՈԿՏ. ԱԲԷԼ ԶՀՆՅ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

«ԼԱ ՍԱՆԹԻՆԷԼ» ԹԵՐԹԸ

Հնչակեան Քսան Կախաղաններու վերաբերեալ առաջին տեղեկութիւնը կը հաղորդուի արեւմտեան Զուիցերիոյ ընկերվարականներու «Լա Սանթինէլ» թերթի 6 Օգոստոս 1915-ի թիւին մէջ: Տեղեկագրութիւնը կը սկսի հաղորդելով ուղղակի Քսան Կախաղաններու գոյժը, որ Կ. Պոլսոյ մէջ երիտթրքական կառավարութեան կողմէ հրապարակաւ կախաղան բարձրացած են Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան անդամներէն քսան անմեղ հայեր, ամբաստանուելով ազատ Հայաստան մը հիմնելու ցանկութեան մէջ:

Թերթը միաժամանակ կը տեղեկացնէ թէ մինչ այդ որոշակի թիւ մը հայ յեղափոխական այլ կուսակցութիւններէն, մտաւորականներէն եւ ազգի երեւելիներէն ձերբակալուելով աքսորուած են Թուրքիոյ խորերը՝ դէպի Գոնիա, ուր բոլորը սպաննուած կամ «անձնասպան» եղած են: Հետաքրքրական է, որ տեղեկագրութիւնը «suicides» (անձնասպան ըլլալ) բայը չակերտներու մէջ առած է, ընդգծելու համար այս առնչութեամբ թրքական սուտակասպաս քարոզչութիւնը:

Եւ այս բոլորը, - կը շարունակէ թերթը, - քրիստոնեաներու հին ջարդարարները, Գերմանիոյ Վիլհելմ Բ. կայսեր հովանաւորութեան տակ, ինքզինքնին ամբողջապէս ազատ եւ անպատասխանատու կը զգան կրկնելու համար 1894 - 1896 թուականներու կոտորածները: Միայն Պիլիսի շրջանին մէջ, բոլոր այրերը ջարդելէ ետք, թուրքերը 9.000 կանայք, երեխաներ եւ ծերեր հաւաքելով տարած են Տիգրի-

սի ափը, ուր զանոնք գնդակահարած եւ ապա դիակները նետած են գետը:

Կիլիկիոյ հայութեան դէմ պատահած կոտորածներուն անդրադառնալով, «Լա Սանթինէլ» անգամ մը եւս կը հաստատէ արդէն Յուլիսի կիսուն հաղորդած տեղեկութիւնը, որուն համաձայն 40.000 հայեր սպաննուած են, բնակչութիւնը ունեցուածքէ կողոպտուած եւ բոկոտն աքսորուած է դէպի անապատ՝ հոն անջրդի եւ սովամահ դառնալու համար:

Սակայն հակառակ այս սահմուկեցուցիչ փաստերուն, «Լա Սանթինէլ» լիայոյս է, որ ի վերջոյ արդարութեան ժամը հնչած է եւ Հայաստան կը գտնուի իր ազատագրութեան ճամբուն վրայ: Վանի եւ շրջակայից հայութիւնը, բոլոր հայ յեղափոխական կուսակցութեանց զօրակցութեամբ ու դեկավարութեամբ, զէնք բարձրացնելով կրցած է ետ մղել իր կեղեքիչները եւ, հինգ դարերու ստորնացուցիչ ստրկութենէ վերջ, հայոց դրօշը վերստին սկսած է ծածանիլ Հայաստանի ամրոցին վրայ:

Բնականաբար, որքան գնահատելի է թերթին խրախուսիչ լատեսութիւնը, դժբախտաբար, սակայն, կը գտնուի իրական ըլլալէ շատ հեռու: Թրքական կանոնաւոր բանակներուն դէմ եւ անհաւասար մարտերու մէջ հետզհետէ պիտի նահանջէր Վանի հայութիւնն ալ, ոմանք ենթարկուելով ցեղասպանող իրենց եղբայրներու եւ քոյրերու ճակատագրին, իսկ ուրիշներ իրենց ծննդավայրէն հեռանալով, դժուարին պայաններու մէջ ապաստանարան պիտի գտնէին Արեւելեան Հայաստանի սահմաններէն ներս:

Ինքնաբերաբար այստեղ մեր միտքը կը խուժէ

անլուծելի հարցերու տարափ մը. եթէ չըլլային մեր պատմութեան մէջ Վասակները, արդեօք մեր ժողովուրդը պիտի ունենար աւելի բարեբաստիկ ճակատագիր մը: Արդեօք մեր կեանքին փոթորկայոյզ ընթացքը պիտի առնէր նուազ դժխեմ ու արհիւնալի ուղղութիւն մը: Այս պարագային, եթէ չըլլար Արթիւր Եասեան վատանուն հայը, եւ եթէ երբեք թուրք ոստիկանութեան չմատնէր ան Երիտթուրք պարագլուխները՝ ցեղասպան Թալէաթները եւ Էնվերները վերացնելու Կոստանցայի ժողովին ծրագիրը, արդեօք կարելի պիտի ըլլար 1914-ին կանխարգիլել չարութեան ժահր ստինքէն հայութեան դէմ դիեցուած ոճիրին իրականացումը: Հետեւաբար՝ պիտի կարենայինք պահպանել մեր դարաւոր հայրենիքը՝ Արեւմտեան Հայաստանն ու չքնաղ Կիլիկեան:

Հարցադրումները կը մնան ենթադրութիւններու սահմանին մէջ, երազները կը փշրուին բախելով կատարուած դառն իրականութեան ժայռին, բայց վառ յոյսը մեր չի մարիր երբեք, արդարութեան համար պայքարը մեր մէջ պիտի չնահանջէ երբեք, ու պահանջատիրութիւնը պիտի մնայ մնայուն առանցքը հայու գոյերթին:

«ՊԵՌՆԵՐ ԹԱԿՎԱԽՅ» ԵՒ «ՖՈԼԶՍՐԵՆԻԹ» ԹԵՐԹԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Հնչակեան Քսան Կախաղաններու վերաբերեալ հրապարակած «Լա Սանթինէլ»-ի տեղագրութեան յաջորդ օրն իսկ, 7 Օգոստոս 1915-ին, «Պեռներ Թակվախս» ընդարձակ յօդուածով մը, որ «Der Henker Herrscht - Դահիճը կ'իշխէ» խորագիրը կը կրէ, հանգամանօրէն կ'անդրադառնայ հնչակեան Քսան Կախաղաններուն: Նոյնը առաջնորդող յօդուածի մը հանգամանքով, բայց աւելի ամբողջական տարբերակ մը կը տալէ «Ֆոլքսըրէխ» իր 13 Օգոստոսի 1915 թիւին մէջ: Սակայն հնչակեան Քսան Կախաղաններու վերաբերեալ այս լայն անդրադարձին «Ֆոլքսըրէխ» կու տայ ուրիշ, աւելի յուզիչ՝ «Vor frischen Gräbern. Zur Hinrichtung zwanzig türkischer Genossen - Թարմ հողակոյտերուն առջեւ - Քսան թրքահպատակ ընկերներու սպանութեան» խորագիրը:

Այս գոյգ յօդուածները համեմատելով իրարու հետ կը հաստատենք, որ առաջինը, այսինքն՝ «Պեռներ Թակվախս»-ի տպագրած յօդուածը վերախմբագրուած եւ կրճատուած տարբերակ մըն է խմբագրութեան կողմէ, մինչդեռ «Ֆոլքսըրէխ»-ինը, հակառակ նախորդէն շաբաթ մը աւելի ուշ տըպ-

ուած ըլլալուն, բնագրին մէջ պահապանած է ամբողջ հատուածներ, որոնք, ինչպէս ըսինք, կը պակսին կամ կրճատուած են առաջինին մէջ:

Վերոյիշեալ «Պեռներ Թակվախս» թերթին մէջ լոյս տեսած յօդուածի հեղինակն է «Arscheff Suracow, der Abgeordnete der 2. Reichsduma - Բ. Պետական Դումայի պատգամաւոր՝ Արշեֆ Սուրագով»-ը, իսկ «Ֆոլքսըրէխ»-ինը կը կրէ «Surabow, Abgeordneter der II Reichsduma - Բ. Պետական Դումայի պատգամաւոր՝ Սուրաբով» ստորագրութիւնը: Հեղինակի ինքնութեան վերաբերեալ կատարած մեր հետազոտութիւնները պարզեցին, որ երկու պարագաներուն ալ խօսքը միեւնոյն անձին մասին է, եւ ուրիշ կերպ չէր ալ կրնար ըլլալ, քանի վերնագրերու տարբերութենէն բացի, յօդուածը իր հիմնական կառոյցին մէջ նոյնն է: Հետեւաբար, Արշեֆ Սուրագով կամ Սուրաբով ուրիշ անձ մը չէ, եթէ ոչ մին մեր յեղափոխա-

«Պեռներ Թակվախս»,
7 Օգոստոս 1915
«Դահիճը Կ'իշխէ»

Արշակ Գերասիմի
Չուրաբովը
(Չուրաբեան կամ
Չոհրաբեան)

կան պատմութեան մէջ յայտնի գործիչներէն՝ Ռուսաստանի Բ. Դումայի Թիֆլիսի պատգամաւոր, Մենշեիկ (փոքրամասնական) կուսակցութեան անդամ՝ Արշակ Գերասիմի Զուրաբովը (Զուրաբեան կամ Զոհրաբեան):

«ՖՈԼԶՍՐԵՆԹ»՝ «ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԱՂԱՂԱԿ ՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ»

«Ֆոլքսրեյթ» իր 5 Յունուար 1916 թիւին մէջ անգամ մը եւս հանգամանօրէն կ'անդրադառնայ հնչակեան Զսան Կախաղաններուն՝ «Օգնութեան կանչ մը Հայաստանէն» խորագրին ներքոյ: Խորագիրը ստոյգ խմբագրութեան զետեղածն է, քանի յօդուածը իսկութեան մէջ Զուրաբովի վրացի ուսանողութեան սրտառու յամակի տպագրութիւնն է, որ յղուած էր Գերմանիոյ Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութեան ատենապետին: «Զուրաբովի մէջ գտնուող կովկասցի կուսակցական ընկերներու» գրած բուն յամակը հրատարակելէ առաջ, թերթին խմբագրութիւնը երկու լայն պարբերութիւններով ընթերցողին յիշողութիւնը կը թարմացնէ՝ հրաիրելով անոր ուշադրութիւնը իր 13 Օգոստոս 1915 թիւին մէջ տպագրած յօդուածին վրայ, որ կը վերաբերէր հնչակեան Զսան Կախաղաններու իրադարձութեան՝ ստորագրուած Պետական Բ. Դումայի պատգամաւոր «ընկեր Սուրաբով»-ի կողմէ:

«16 Յունիս 1915-ի արշալոյսին քսան հայ թըրքահպատակ ընկերներ, որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ ընկեր Գ. Վանիկեանը, ընկերվարական «Կայծ» թերթի խմբագրական ամբողջ անձնակազմին հետ [կախաղանի] մահուան դատապարտուեցան բոլոր մուսուլման հաւատացեալներու խալիֆայի կառավարութեան կողմէ: Պետական Բ. Դումայի պատգամաւոր ընկեր Սուրաբովը [դէպքէն] անմիջապէս յետոյ [բողոքի] իր ծայնը բարձրացուց գերմանական կառավարութեան դէմ՝ ըսելով, «Գերմանական իշխող օղակները մէկ ձեռքով իբրեւ թէ քաղաքացիական խաղաղութիւն կը կնքեն ընկերվարականներուն հետ, երբ միւս ձեռքով կ'օրհնեն այն թուրք դահիճները, որոնք կախաղան կը բարձրացնեն անոնք, որոնք գերմանացի ընկերներու մօտ սորված են դասակարգային պայքարի տեսութիւնն ու

գործադրումը, եւ դեռ մինչեւ վեջին վայրկեանը անոնք սերտ կապի մէջ էին Ինտերնացիոնալի Բիւրոյի եւ Գերմանական [Սոցիալ-Դեմոկրատական] Կուսակցութեան հետ»:

«Ֆոլքսրեյթ» կը շարունակէ՝ տեղեկագրելով, թէ Յունիսէն ի վեր Հայաստանի մէջ իրավիճակը բարելաւուած չէ, ընդհակառակը՝ խմբագրութիւնը գրեթէ անընդմէջ վերահասու կը դառնայ թրքական կառավարութեան կողմէ այդտեղ սանձազերծուած բարբարոսութիւններուն:

Նշուած յամակի բովանդակութենէն կը պարզուի, որ զայն ստորագրողները ժընեւի համալսարանին մէջ ուսանող վրացի ընկերվարականներն են, որոնք միաժամանակ անդամ են Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Կուսակցութեան: Գրութեան շարժառիթ կը հանդիսանայ «Ամբողջ ազգի մը՝ հայ ժողովուրդի սիստեմատիկ բնաջնջումը Թրքական կայսրութեան մէջ», որուն դէմ բողոքարկելը նամակն ստորագրողները կը համարեն իրենց բարոյական սեպուի պարտականութիւնը: Հետեւաբար, անոնք կը խնդրեն Գերմանիոյ սոցիալ-դեմոկրատներու միջամտութիւնը գերմանական կառավարութեան մօտ՝ Թուրքիոյ մէջ կասեցնելու համար չարիքը, որուն դժբախտ զոհը դարձած է հայ ժողովուրդը:

«Ֆոլքսրեյթ», 5 Յունուար 1916
«Օգնութեան Աղաղակ Մը
Հայաստանէն»

«Հայրենիքի ազատագրութեան
բանակին համոզուած
զինուորները», հատորէն
Ժընեւ 2014

ՔՍԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՔՍԱՆ ՀԱՋԱՐՆԵՐԸ

ԳՐԻԳՈՐ ՃԱՆԻԿԵԱՆ

**«Դուք մեզ՝ քսաններիս կախում էք, բայց վաղը մեր ետեւից քսան հազարներ են գալու»:
ՊԵՆՆԷ**

Այս տարուայ Ապրիլի 24-ին, Մեծ Եղեռնի 100-ամեակի օրը, առաւօտեան ժամը 10-ին ես Սթամպուլի Պայագիտ հրապարակում էի: Ինչպէս յայտնի է, 100 տարի առաջ այդ նոյն հրապարակում էին կախաղանել 20 անմահանուն հնչակեաններին: Այն, ինչին ականատես եղայ, ինձ ապշեցրեց: Թուրքական իշխանութիւնները հաւանաբար տեղեակ չէին, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը ինչ-ինչ պատճառներով նախատեսուած հանրահաւաքը յետաձգել է՝ ամբողջ հրապարակը շրջափակել էին հրասայլերով, ջրցան մեքենաներով, զինուած զինուորականներով: Իսկ գաղտնի ոստիկանները շրջում էին հրապարակում եւ իրենց հազիւ նկատելի սարքաւորումներով պարբերաբար հաղորդում էին իրավիճակի ամենաանհշան փոփոխութիւնները: Հեռուստատեսային շարժական կայանները, լրագրողները, ծայնագրողները, լուսանկարողները կազմ-պատրաստ սպասում էին: Առաջ անցնելով ասեմ, որ այդ օրը, Սթամպուլում, ես մասնակցեցի Ապրիլի 24-ը ոգեկոչող բոլոր սգերէրին, բայց ոչ մի տեղ, անգամ Թաքսիմ հրապարակում նման խստութիւն չտեսայ: Եւ համոզուեցի, որ քսաններին կախաղանելուց 100 տարի անց էլ թուրքական իշխանութիւնները վախենում են Հնչակեան կուսակցութիւնից: Հնչակեան կուսակցութիւնից վախենում էր դեռեւս արինռուշտ սուլթանը՝ Ապտուլ Համիտը. յատկապէս՝ Գում-Գաբուի, Պապը-Ալիի ցոյցերից,

Սասունի, Ջէյթունի ապստամբութիւններից յետոյ, իսկ իթթիհատականները, մանաւանդ նրանց պարագլուխ Թալէաթը, սարսափում էին: Դրա վկայութիւնը 20-ների դատաւարութիւնն է:

Ըստ էութեան Քսանների դատաւարութեան միակ վաւերական փաստագրութիւնը Թուրքիայում հրատարակուած դատանիստերի սղագրութիւնների ստուարածաւալ հատորներն են, որոնք ամփոփում են ոչ միայն Փարամազի ու կուսակիցների, այլեւ նոյն 1915 թուականին տարբեր քաղաքներում հնչակեանների դատաւարութեան սղագրութիւնները: Ընդ որում, այդ ստուարածաւալ հատորները լոյս են տեսել թէ՛ թուրքերէն եւ թէ՛ անգլերէն:

Հասկանալի է՝ թուրք հրատարակիչները այդ գրքերը չեն տպագրել պատմական ճշմարտութիւնը բացայայտելու կամ վերականգնելու համար: Նախաձեռնողների միտումը ակնյայտ է՝ թուրք, անգլերէն թարգմանութեան միջոցով նաեւ համաշխարհային ընթերցողին հաւատացնել, որ հնչակեանները անջատողականներ, դաւադիրներ ու խռովարարներ են եղել, որ Օսմանեան կայսրութեան ճակատագրական՝ Առաջին աշխարհամարտի օրերին նրանք ահաբեկչական խումբ են կազմել, որպէսզի մահասպանեն իթթիհատական կառավարութեան պարագլուխներին, երկիրը մասնատեն, անկախ կամ ինքնավար Հայաստան ստեղծեն: Այլ կերպ ասած՝ պետական յանցագործներ, դաւաճաններ են եղել:

Իրաւագիտութեան հետ առնչութիւն չունեցող անհատն անգամ չի կարող չնկատել, որ ամբողջ դատաւարութիւնը վատ բեմադրուած ու վատ ներ-

կայացուած զաւելտախաղ է, որը քրէական օրէնդրութեան հետ տրամաբանական որեւէ առնչութիւն չունի: Ակնյայտ է, որ այս անհեթեթ զաւելտախաղը միայն մի հեղինակ, մի բեմադրող ունի՝ ներքին գործերի նախարար Թալէաթը: Նա սկզբից մինչեւ վերջ հետեւում է դատաւարութեանն ու վերահիշկում է, որովհետեւ ահաբեկուած է: Իրենց լրատուն, իրենց գործակալը հաւաստի տեղեկութիւն է հաղորդել, որ Կոնստանցայի պատգամաւորական ժողովում հնչակեանները որոշել են մահասպանութեամբ վերացնել իթթիհատական պարագլուխներին, առաջին հերթին իրեն՝ Թալէաթին:

Նա որոշում է կանխել հնչակեաններին եւ հրամայում է բռնագրաւել բոլոր մասնաճիւղերի թղթածրարները, ակնառու կուսակցականներին ձերբակալել: Միայն մայրաքաղաքում, մի գիշերում, 120 հնչակեան յեղափոխական է բանտ նետում:

Դատարանի նախագահի ամենածանր մեղադրականը, իրենց հիմնական յաղթաթուղթը, ըստ երեւոյթին, Փարամազի՝ բժիշկ Պէննէին գրած նամակն է համարում, հրապարակում է թարգմանութիւնը:

- ...Ռուզվելթը Սպիտակ տանը սեղմեց սեւ եռակն ու ելեկտրական հոսանքը ահռելի հեռաւորութիւնից յօդս ցնդեցրեց Փանամայի ջրանցքի վերջին թումբը: Նոյն ճակատագիրն է սպասում նաեւ երիտթուրքերին, մեզ ձեռքեր են պէտք, որպէսզի սեղմեն սեւ եռակն ու Բարձր դուռը խորտակեն: Որտե՞ղ են, սակայն, այդ ձեռքերը...:

Փարամազը ընդոտտ բողոքում, յայտարարում է, որ որպէս անձնական դատախազ ատեանում հանդէս եկող մատնիչը՝ Արշաւիր Սահակեանը, նոյն ինքը՝ Արթուր Եասեանը, թարգմանելիս միտումնաւոր աղաւաղել է իր մտքերը: Արշաւիր Սահակեանի թարգմանական խեղաթիւրումների դէմ հանդէս են գալիս նաեւ Գեղամ Վանիկեանը, Վահան Պոյաճեանը, այնպիսի անառարկելի փաստերով, որ դատարանի նախագահը ստիպուած է լինում դաւաճանին դուրս հրաւիրել դահլիճից եւ նոր՝ թուրք թարգմանչին յանձնարարում է վերաթարգմանել դատական փաստագրերը:

Դատարանի խնդիրը դժուարանում է: Մեղադրող կողմի հիմնական վկան, ըստ էութեան, Արշա-

Փարամազի արձանը Մեղրիի մէջ

ւիր Սահակեանն էր, սակայն անբարեյուսութեան, զեղծարարութեան համար դատարանի նախագահն ինքն է ստիպուած լինում զրկել իրաւասութիւններից: Դատաքննութիւնը յայտնում է փակուղում: Ակնյայտ է դառնում, որ Զսաններին ոչ թէ մահապատժել, մեղադրանք ներկայացնել անգամ դժուար է լինելու:

Այդ վճռորոշ պահին ի յայտ է գալիս թուրքական նենգամտութիւնը, պատերազմական ատեանը մէկ շաբաթով յետաձգում է հնչակեանների դատաւսումը: Պատրուակը... աւելի քան անհեթեթ է, իբր սիրիացի արաբ անջատողականների դատը աւելի հրատապ, անյետաձգելի է: Հնարաւոր է պատկերացնել որեւէ երկրի գերագոյն ատեան, ընդ որում՝ ռազմական ատեան, որ մի դատաւսումը չաւարտած՝ միւսին անցնի: Պարզում է՝ Թուրքիայում հնարաւոր է: Այն էլ՝ իթթիհատական Թուրքիայում: Մի շաբաթն, ըստ երեւոյթին, բաւարար է եղել, որ Թալէաթն ու իր անձնական խորհրդականները քսան հնչակեաններին մահուան դատապարտելու՝ իրենց կարծիքով հիմնաւոր պատճառ յօրինեն: Մի շաբաթ անց Զսանների դատաւարութիւնը վերսկըս-

ում է, ու մեղադրականով հանդես է գալիս անձամբ ինքը՝ Թալէաթը: Նրա ցասումնալի նամակը դատարանի դահլիճում ընթերցում է ատեանի նախագահը՝ Նաֆըզ պէյը: Ներքին գործերի նախարարը բացէիբաց դատապարտում է Օսմանեան կայսրութեան հայերին, համարում է անհատատարիմ, դաւադիր, դաւաճան, ապերախտ հպատակներ, որոնք Հնչակեան կուսակցութեան գլխաւորութեամբ ձրգտում են ամէն կերպ խարխլել երկրի հիմքերը: Որպէս փաստացի իրողութիւններ նամակագիրը վկայակոչում է հայրենիքի համար դժուարին՝ պատերազմական օրերին Վանի խռովութիւնը, Շապին Գարահիսարի դաւադրութիւնը, Ուրֆայի դիմադրութիւնը, որոնք իբր հրահրել ու ղեկավարել է Հնչակեան կուսակցութիւնը:

Թալէաթը առանձնապէս վտանգաւոր յանցագործ է համարում Փարամազին, ով ռուսահպատակ լինելով հանդերձ, սպորդել է Սթամպուլ, հաւաքագրել է մի խումբ անիշխանականների եւ ուզում է կործանել Օսմանեան կայսրութիւնը: Նամակի վերջում ներքին գործերի նախարարը ուղղակի հրամայում է ատեանին՝ օսմանեան հայրենիքի ապահովութեան համար ամենախիստ պատժի դատապարտել ամբաստանեալներին, ռեւէ մէկի հանդէպ զիջողամտութիւն չցուցաբերել:

Դատարանն այլ ընտրութիւն չունէր եւ չէր կարող ունենալ. շուտափոյթ կատարեց ներքին գործերի նախարարի հրամանը՝ առանց իրաւաբանական հիմնաւորման, տարբերութիւն չդնելով Փարամազի ու գրել-կարդալ չիմացող սրճեփ Գառնիկ Պոյաճեանի միջեւ, քսանին էլ մահուան դատապարտեց:

Ասում են՝ մահապատժի օրը Թալէաթը պատերազմական ատեանի շէնքում է եղել, գաղտնասենեակից հետեւել է, թէ ինչպէս են Պայագիտ հրապարակում կախաղանում քսան հնչակեաններին: Նա թեթեւացած շունչ է քաշել այն ժամանակ միայն, երբ մահապարտների անշնչացած դիակները բեռնատար են լցրել, Շահգատէի ուղղութեամբ տարել...

Ներքին գործերի նախարարը այդքանով էլ, սակայն, չգոհացաւ, ազգային մայր կուսակցութիւնից իր վրէժը լուծած չհամարեց: Նրա անմիջական

կարգադրութեամբ Կեսարիայում կախաղանեցին Մեծն Մուրատին, տասներկու այլ հնչակեան նուիրեալների, հնչակեանների զանգուածային մահապատիժներ ի կատար ածուեցին Խարբերդում, Հաճընում, Մարաշում, Պէյրութում: Պատմագրութիւնը վկայում է, որ Վանում 120 հնչակեաններ են խողխողուել. թիւ, որ այնուամենայնիւ, չափազանցուած է թւում:

Այս բոլորով հանդերձ Թալէաթը կարողացաւ արմատախիլ անել, վերացնել հայոց մայր կուսակցութիւնը...

Զուր չէ, որ այս տարի, Ապրիլի 24-ին, Սթամպուլի Պայագիտ հրապարակում վախենում էին հնչակեանների ցոյցից...

1981 թիւ: 24-ը Սեպտեմբերի: Հինգշաբթի: Առաւօտեան, մօտաւորապէս ժամը 11-ն անց 15-ին 20-ից 22 տարեկան չորս պէյրութահայ երիտասարդներ ներխուժում են Փարիզի Հոսման պողոտայում գտնուող թուրքական հիւպատոսարան ու աւելի քան վաթսուն հոգու պատանդ վերցնելով՝ իրենց քաղաքական պահանջներն են առաջադրում: Սկսում է ԱՍԱԼԱ-ի «Վան» գործողութիւնը, որի հրամանատարը հնչակեան Վազգէն ՍԻՍԼԵԱՆՆ էր, փոխհրամանատարը՝ դարձեալ հնչակեան Գէորգ ԿԻՒԶԷԼԵԱՆԸ: Անձնասպանական վրիժախումբը, չնայած վիրաւորներ է ունենում, մինչեւ գիշերուայ մօտ ժամը 2-ը շարունակում է մարտական գործողութիւնը եւ համաձայնում է հիւպատոսարանի շէնքն ու պատանդներին ազատ արձակել այն բանից յետոյ միայն, երբ ֆրանսական իշխանութիւնները խոստանում են նրանց քաղաքական կալանաւորի կարգավիճակ տալ:

Փաստօրէն, Սողոմոն Թեհլիրեանի դատաւարութիւնից վաթսուն տարի անց Ֆրանսայի մայրաքաղաքում քաղաքական դատ տեղի ունեցաւ, որի սկզբում մարտախմբի անունից հանդէս եկաւ Գէորգ Կիւզէլեանը: Ծրագրային այդ յայտարարութիւնը արտայայտում է նոյն դրոյթները, որոնք ձեւակերպուած էին Հնչակեան կուսակցութեան մօտակայ ու հետագայ ծրագրերում: Միայն մի հատուած.

- Սոյն յայտարարութեամբ ուզում են մի անգամ եւս լիովին ստանձնել 1981 թուականի Սեպտեմբերի 24-ին թուրքական հիւպատոսարանը պատանդ

վերցնելու պատասխանատվությունը եւ բացատրել պատճառները, որոնք դուք, պարոն նախագահ, հենց նոր ցանկացաք իմանալ:

Մենք համաձայնեցինք կատարել այդ գործողությունը, քանի որ համընկնում է Հայաստանի ազատագրութեան նպատակին, Հայկական հարցի լուծման մեր հայեցակարգին: Մանաւանդ որ վաթսուն տարուայ անարդինք, խաղաղ ջանքերից յետոյ մենք գտնում ենք, որ զինուած պայքարը խնդիրն արծարծելու, այն շրջափակող լուծեան պատը փշրելու գլխաւոր միջոցն է:

Հայկական հարցը միայն ցեղասպանութեան ընդունումը չէ: Այն գլխաւորապէս տարածքային իրաւունքներու հարց է, այսինքն հայ ժողովրդի՝ թուրքերու կողմից բռնազաւթումը Հայաստանը վերադառնալու, ինչպէս նաեւ՝ ինքնորոշուելու, հայկական անկախ պետութիւն հիմնելու հարց:

Տարածքային իրաւունքները մեր պատմական իրաւունքներն են, որովհետեւ հայ ժողովուրդը այդ հողի վրայ ապրել է երեք հազար տարի: Աշխարհի՝ թուրքերի գրաւած այդ անկիւնը ամբողջ հայ ժողովրդի բնօրրանն է:

Երկրորդը՝ ցեղասպանութեան ընդունումն ու հատուցումն է:

Ահա՛ այն ամէնը, ինչի համար դիմել ենք այդ քայլին: Մենք սպաննելու չէինք եկել, մեր ոչ մի արածի համար չենք զոջում: Մենք կատարել ենք մեր պարտականութեան մի մասը միայն, մենք դեռ շատ անելիքներ ունենք, որովհետեւ մեր Հայրենիքը դեռեւս ազատագրուած չէ թուրքական լծից, հայերը դեռեւս չեն վերագտել իրենց բուն ինքնութիւնը, արդարութիւնը վերադարձուած չէ այն ժողովրդին, որը երկար տառապել է:

Ամբողջ մարդկութեան առջեւ մենք՝ հայ մարտիկներս, երդուել ենք զինուորագրուել մեր ազգային դատին, արդարութեան վերականգնմանը եւ այժմ հաւաստում ենք երդմանը հաւատարիմ մնալու մեր վճռականութիւնը:

Ու չնայած «Վան» գործողութեան արդարամարտիկները եօթ տարուայ բանտարկութեան դատապարտուեցին, իրենց պայքարը աւարտուած չհամարեցին: Պատահական չէր, որ նրանք մատները յաղթական վեր պարգած, «Զարթնիր, լաօ»

ազգային մարտերգի հնչիւնների ներքոյ դուրս եկան դատասարահից:

Ֆրանսական բանտից ազատուելուն պէս Գէորգ Կիզէլեանը Հայաստան եկաւ, կազմաւորեց «Մեծն Մուրատ» ջոկատը, Արցախ փութաց: Հնչակեան դրօշի ներքոյ մարտնչող մեծն մուրատականները մասնակցել են Մարտակերտի, Վաղուհասի, Դրըմբոնի, Կիչանի, Չլտրանի, Առաջաձորի մարտերին, ամբողջ պատերազմի ընթացքում միայն մէկ զոհ են տուել: Գէորգ Կիզէլեանի գլխաւորած ջոկատում մարտնչում էին երեւանցի, վանաձորցի, բայց նաեւ հայրենադարձ ու սփիւռքահայ ազատամարտիկներ, ովքեր տոհմիկ հնչակեաններ էին:

Յուզիչ է յատկապէս Վարդան ԷՇԿԻԵԱՆԻ պարագան: Նա Կիլիկիայում երդուեալ հնչակեան է եղել, իթթիհատական սպանդից մի կերպ ազատուել, ապաստանել է Պաղեստինում: Բայց, որպէս զաղափարական կուսակցական, Արեւելահայաստանում հաստատուած, իր չտեսած խորհրդային կարգերն այնքան է փառաբանել, որ տեղական իշխանութիւնները համայնավարական քարոզչութեան համար մի քանի անգամ բանտարկել, կուսակցական հակառակորդները նոյնիսկ մահափորձ են կազմակերպել: 1946-ին սկսուել է ներգաղթն, ու Էշկիեանին թուացել է, թէ վերջ՝ աւարտուեցին հալածանքները: Դեռատի կնոջ, երկու տարեկան որդու՝ Գէորգի հետ հաստատուել է Հայաստանում, բայց չի հասցրել տուն կառուցել: Հարեւանները լսում են, որ քար-քարի վրայ դնելիս, իթթիհատական կախաղանից փրկուած Վարդան Էշկիեանին ամբողջ ընտանիքով ապրանքատար վակոններով Ալթայի երկրամաս են աքսորել: Ու չնայած Հայաստան վերադառնալու յոյս չի ունեցել, միակ տղային նստեցրել է ծնկին, Մեծն Մուրատին նուիրուած երգերն է սովորեցրել: Դուռնտրայի սառցակալած ճահճուտներում անգամ հնչակեան է մնացել: 1992-ին էլ արտասահմանեան չգիտեմ որ կայանի լուրերը լսելիս, որդուն՝ Գէորգին, ծայնել է.

- Տղաս, Հայաստանում հրաշքներ են կատարում:

- Ինչ հրաշք,- արձագանգել է Գէորգը, որ արդէն ամուսնացել էր ռուս կնոջ հետ, զաւակ ունեցել:

- Հաւատալս էլ չի գալիս, Արցախում ազգային-

ազատագրական պատերազմ է սկսուել, գոյամարտին մասնակցելու համար Հայաստանում «Մեծն Մուրատ» ջոկատ է ստեղծուել: Ա՛խ, ոտքերս չեն զորում, որ...

- Որ ի՞նչ...

Հոր աչքերը տամկանում են.

- Եթէ գնամ հասնեմ էլ, այս տարիքում ի՞նչ կարող եմ անել:

Գէորգը խղճում է հորը, ժպտում է, հանգստացնում.

- Մի՛ մտածիր, հայրիկ, ես կգնամ, քո փոխարէն էլ կը կռուեմ, իմ փոխարէն էլ: Հայրը գաւազանը դրել է մի կողմ, յօդացաւից փքուած ոտքերը դժուարութեամբ յառաջ մղելով, փարուել է որդուն.

- Անթաղ պապերիդ օրհնութիւնը քեզ պահպան լինի, տղաս...

Ու նոյն օրը, սիպիրեան ակնակուր գիշերին Գէորգը իրերը հաւաքել, ճամբայ է ընկել, որ ռուս կինը չհարցնի ո՞ր է գնում, ինչո՞ւ, ինչքա՞ն ժամանակով:

Նոյնը կարելի է ասել «Մեծն Մուրատ» ջոկատի միւս հնչակեան մարտիկների՝ Յովհաննէս ՊԱՀԱՏՈՒԲԱՆԻ, Յակոբ ԲԷՕՇԿԵՐԵԱՆԻ մասին:

«Մեծն Մուրատ»-ը հնչակեան միակ ջոկատը չէր, որ մարտնչում էր Արցախի ազատագրութեան, Հայաստանի պետականութեան վերականգնման համար: Արցախի տարբեր ռազմաճակատներում ահուսարսափ էր սփռում «Զելլօ» ասպատախումբը, Մեղրիի սահմանները պաշտպանում էր «Փարամազ» ջոկատը:

1915 թուականի Յունիսի 15-ին Պոլսոյ սուլթան Պայազիտ հրապարակում կախաղան հանուած քսան հնչակեաններից միայն Փարամազն էր արեւելահայ: Հայաստանի պետականութեան վերականգնումից յետոյ նա ծննդավայր վերադարձաւ, որպէս արձան յառնեց քաղաքի կեդրոնում, իր սիրած գետահովտում: Փարամազը մենակ չէ, նրա շուրջը այն տասնինը երդուեալ հնչակեանների յուշաքարերն են, որոնք տուն՝ ազատագրուած Արեւմտահայաստան վերադառնալուն են սպասում:

«ԱՎԱՆԳԱՐԴ», 24 Յունիս 2015

ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ ԴԵՌ ԿԱՆ . . .

Կախաղանները դեռ կան,
Ո՛չ թէ քըսան, բիրաւոր,
Ամէն հայու տեւական
Մըտածումին մէջ բոսոր:

Կախաղանները դեռ կան,
Այն բիր, բոլոր հայերուն,
Որ հերոսի պէս մեռան
Աչքերն իրենց արեւուն:

Կախաղանները դեռ կան
Ազատատենչ զոհերուն,
Որոնք թուրքին դէմ դաժան
Նախատինք են մընայուն:

Կախաղանները դեռ կան,
Որ կը վառեն վըրէժի
Անմար բոցը հայկական,
Որ պիտ' երբեք չըզիջի:

Կախաղանները դեռ կան,
Որ պիտի միշտ պահեն վառ
Թէ դատը հայուն տեւական՝
Ժամանցելի չէ իսպառ:

Կախաղանները դեռ կան
Մէյ-մէկ նիզակ մըխրճուած,
Թուրքին սրտին անխափան,
Որպէս խարան ու հարուած:

Եւ դեռ անոնք միշտ կանգուն,
Խղճին վըրայ մարդկութեան,
Որպէս բողոք աննըկուն,
Պիտի ցցոյին յալիտեան:

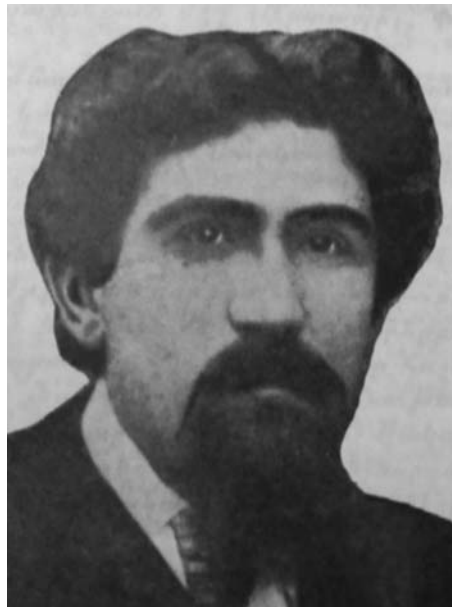
ԵՐՈՒԱՆԴ ԳԱՐԱՃԵԱՆ (ԲԱԶԷ)

18 Յունիս 1984

ՎԱՆԻ ԴԱՏԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ ՓԱՐԱՄԱՋԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՔԱՏԻՐ ԱՐԸՆ

Վանի դատարանին մէջ հա-
կառակ դատաւորին լռեցնելու
փորձերուն, Փարամազին ինքնա-
պաշտպանութիւնը կարելի եղած
է շարունակել շնորհիւ Վան գըտ-
նուող եւրոպացի հիւպատոս եւ
դեսպաններու միջամտութեան:
Հակառակ դատաւորին բազմիցս
ընդմիջումներուն եւ դատը կա-
սեցնելու սպառնալիքներուն, Փա-
րամազ, պաշտպանելով Անատո-
լի մէջ դաշնակցային կառավար-
ման իր համոզումները, կ'ըսէ.-

կանխակալ համոզումները ան-
հիմն են եւ այս պատճառով ալ
մեզի ցցուած վճիռները թէ իրա-
ւական եւ թէ խիղճի տեսակէտով
անյարիր:

Դուք, պրն. նախագահ իբրեւ
չէզոք կողմ եւ ձեր հանգամանքին
պատասխանատուութեան բեր-
մամբ, պարտաւոր էք զիս հան-
դարտութեամբ լսելու ինքնա-
պաշտպանութեան ընթացքին:
Մենք «սադրիչներ, դատարկա-
պորտներ» չենք: «Սադրիչ եւ դա-
տարկապորտ ըլլալ կը նշանակէ
ժողովուրդը շահագործել եւ անոր
սահմանադրական իրաւունքները

«Մեր պահանջածը հաւասա-
րութիւն է, մենք թունդ ազգայնա-
կաններ չենք, մենք կը պահան-
ջենք որ հայեր, թուրքեր, քիւրտեր, ալեւիներ, լա-
զեր, եզիտիներ, ասորիներ, արաբներ եւ ղպտիներ
կարենան ապրիլ հաւասար պայմաններու մէջ: Իբ-
րեւ յեղափոխական կը հաւատամ որ պիտի հաս-
նինք մեր նպատակին: Բայց Օսմանեան պետու-
թեան ընթացքը զայն կը տանի դէպի թրքութեան:
Դուք կը վերադառնաք այն նոյն կէտին՝ թրքու-
թեան, երբ հարիարուր տարիներ առաջ եկաք այս
տարածաշրջանը:

Պրն. նախագահ, դատաւարութեան ամբողջ ըն-
թացքին, հիմնուելով ձեր կանխակալ համոզումնե-
րուն, դուք մեղադրեցիք զիս եւ ընկերներս իբրեւ
«սադրիչներ», «դատարկապորտներ», «հրոսակ-
ներ», «թալանողներ» եւ «ժողովուրդին անդորրը
փախցնողներ»: Ես հոս պիտի փաստեմ որ ձեր

ոչնչացնել: Նման վարքագիծ ներհակ է մեր խիղ-
ճին, զգացումներուն եւ պարտաւորութիւններուն:
Ժողովուրդին դէմ այսպիսի կեցուածք պիտի նշա-
նակէր յառաջադէմ տարին դէմ զանազան ար-
գելքներ բարձրացնել որպէսզի պաշտպանուին իր
առանձնաշնորհումները: Մենք յեղափոխականներ
ենք պարզապէս, որ այս ժողովուրդին ծոցէն ծնած
կը ներկայացնենք անոր օրուան պահանջները:
Այո, մենք յեղափոխականներ ենք, որ յառաջադէմ
աշխարհը կը ճանչնայ, տիպար յեղափոխական-
ներ ենք եւ Օսմանեան պետութիւնը շատ լաւ գիտէ
մեր պատմութեան բեմը ելլելու ամբողջ պատմու-
թիւնը»:

Դատարանին մէջ Փարամազին արտասանած
խօսքը թէ դատախազին հակազդեցութեան կ'ար-

ժանանայ եւ թէ ատենանի անդամներուն, որոնք քանի մը անգամ ոտքի ելլելով կը փորձեն դուրս գալ սրահէն, սակայն հոն գտնուող ռուս դեսպանին հանդարտութեան կոչերուն շնորհիւ կը վերսկսին: Փարամազ հետեւեալ խօսքերով կը շարունակէ.-

«Ինչ բանն է որ ստիպեց մեզ յեղափոխական ըլլալ: Չէիք ուզեր լսել, պրն. նախագահ: Եթէ ձեր ասպարէզը լիովի պիտի գործադրէք, պարտաւոր էք մեզ լսել, պրն. նախագահ: Մեզ յեղափոխութեան մղող պատճառը թուրք կառավարութեան գործադրած անհաւատալի հալածանքներն են: Դիմադրութեան այս աւանդոյթը պտուղն է դարեր շարունակ ապրուած դաժան կեանքի պայմաններուն: Հակազդեցութիւն մըն է պետութեան գործադրած հալածանքի աւանդոյթին: Այս գործելաճոճը պտուղն է կեանքի իրականութիւններուն»:

1898 թուականին, Յեղասպանութենէն եւ կախաղան բարձրանալէ 17 տարի առաջ, Վանի եւ յարակից շրջաններու հայերուն կեանքի պայմանները, ինչպէս նաեւ Փարամազին եւ ընկերներուն պահանջներուն բացայայտուիլը իւրայատուկ կը դարձնեն որ այս երկար ինքնապաշտպանութեան ամփոփումը տանք այստեղ: Օրուան պայմաններուն համեմատ շատ խիզախ համարուող եւ Ապտիւլիամիտը թիրախաւորող ծանր արտայայտութիւնները Հնչակեան կուսակցութիւնը կը համարէ իր պատմութեան փայլուն քաղաքական ինքնապաշտպանութիւններէն մէկը: Փարամազ հետեւեալ ձեւով կը շարունակէ.-

«Հիմա պիտի պատմենք վերջին շրջանին տեղի ունեցած հալածանք եւ ջարդերուն մասին, ամփոփ տեղեկութիւններով եւ օրինակով-

1.- Պետութեան հրահանգով կատարուած ջարդեր եւ թալան.

Վերջին տարիներու ընթացքին ջարդուած են 175 հազար հայեր, 80 հազար ընտանիք իրաւազրկուած է, կրակի տրուած է 2500 գիւղ: Այս գազանութիւնները կատարուած են Սատէտտին, Ջէքի եւ քիւրտ Պահրի փաշաներուն եւ այլոց ձեռամբ: Վան նահանգի բարձրաստիճան պաշտօնեաներէն Կալի փաշա, խոստանալով իր պաշտպանութեան տակ առնել 200 մեծահարուստ հայ ընտանիքներ,

սպաննած է զանոնք իր ապարանքին մէջ անտանելի չարչարանքներու ենթարկելէ ետք: Արճագ աւանին մէջ կուսակալը 450 հոգի ողջ-ողջ այրած է եկեղեցւոյ հետ միասին: Ալշավազի կուսակալը, ընդօրինակելով իր վարպետին՝ Ջէքի փաշային, 40 հոգի ողջ-ողջ թաղած է ցորենի փոսին մէջ: Վերը յիշուած 4-րդ բանակի հրամանատար Ջէքի փաշան ալ 600 հոգի ողջ-ողջ թաղած է հողին մէջ... Մութս աւանի կուսակալը խոստովանած է տեղւոյն հայերուն, թէ «Պետութեան որոշումով անկարող է պաշտպանել զիրենք»: Շէրիֆ պէյ, ոճրագործ Շաքիր, Ճաֆէր պէյ եւ այլք պետութեան կողմէ պարգեւատրուած են մետալներով: Այստեղ պիտի չխորանանք ջարդերու եւ թալաններու մանրամասնութիւններով, պիտի բաւարարուինք միայն յայտարարելու, թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը ձեռք անցուցած է այս որոշումներուն վերաբերեալ շրջաբերական մը եւ զայն պիտի բաժնէ միջազգային հանրային կարծիքին հետ:

2.- Սրբութիւններու հանդէպ վիրաւորանք.

Գործադրուող վայրագութիւններն ու հալածանքները արինոտած են նոյնիսկ ամենաանխիղճներուն խիղճերը: Թուրք կառավարութիւնը հայերուն հետ կը խաղայ այնպէս՝ ինչպէս կատուն մուկին հետ: 570 հայկական եկեղեցի եւ 80 վանք թալանուած եւ կրակի տրուած ըլլալով ներկայիս լքուած վիճակի մէջ են: Մեծ գիւղի մը քահանան բռնի իսլամացուած է, կուսակալը պարտադրած է որ ան իր շան ձագը մկրտէ քրիստոնէական ծէսով: Միւռոնի ջուրին մէջ հաց թաթխելով կերցուցած է շուններուն: Մէկ այլ պատասխանատու մը եկեղեցւոյ մասը կերցուցած է իշուն, շունին եւ կատուին եւ պարտադրած է քահանային որ ներէ անոնց մեղքերը: Շուրջ 300 եկեղեցի փոխակերպուած են մզկիթի, իսկ 400 գիւղի ժողովուրդը բռնի իսլամացուած է: Մեծ թիւով կիներ եւ աղջիկներ առնուած են հարեմներու մէջ: Անհամար երիտասարդ, երեխայ եւ կիներ բռնաբարութեան ենթարկուած են:

3.- Տուրքեր եւ զանոնք զանձելու մեթոտները.

Գիւղերէն տուրք հաւաքելու պարտականութիւնը տրուած է հարկահաւաքներու: Գիւղի մը հարկը եթէ

100 ոսկի է, հարկահաւաքը անոր կրկնապատիկը՝ 200 ոսկի կը հաւաքէ: Զինուորագրութեան տուրքը որ պէտք է գանձուի 21 տարեկանէն սկսեալ, իրականութեան մէջ կը գանձուի ծծկեր երեխայէն մինչեւ մօրը արգանդը գտնուող երեխան, զինուորական տարիքի բոլորածներէն եւ նոյնիսկ մահացածներէն կը գանձուի: Զորքոտանի կենդանիներու տուրքը, կենդանին գողցուած ըլլայ թէ բնաւ կենդանի չունենայ, գիւղացին պարտաւոր է վճարել: Ժիգէ (ոչ-խլամներու պարտադրուած տուրք) նոյնիսկ օրորոցի մանուկներէն կը գանձուի: Արտամերցի թուրք մը հետեւեալը պատմած էր ինծի. «Տաճենիներուս ամէն մէկ տանձին համար 20 դրուշ տուրք գնահատեցին, իսկ ես առաջարկեցի ամբողջ ծառը իրենց տալ 10 դրուշի, այս պատճառով ոստիկաններուն կողմէ փառաւոր ծեծ մը կերայ եւ վճարեցի տուրքը: Ամենատարօրինակը, սակայն, խաղողի տուրքն է: Տարբեր տեսակ 6 տուրք կը գանձուի խաղողի բեռէ մը: Նախ եւ առաջ հողի տուրք, ջուրի տուրք, խաղողի պտուղի տուրք, խաղողի հիւթի տուրք, չամիչի տուրք, խաղողի օղիի տուրք, օղի եւ գինի ծախելու տուրք, իսկ տուրք մը եւս եթէ գործաւոր ունիս: Կը տեսնէք, պրն. նախագահ, պտուղի մը համար ահագին տուրք: Ո՞վ է տուրք գանձողը. պաշտօնապէս հետիոտն զաբթի մը պէտք է ստանայ ամսական 1.5 ոսկի, իսկ ձիաւոր զաբթիէն 3 ոսկի: Սակայն այս զաբթիները 6 տարիէ ի վեր չեն ստանար իրենց ամսականները: Զաբթիներուն հրամանատարները, որոնք զինուորականներ են, կ'իրացնեն այս ամսականները: Սակայն այս զաբթիները ստիպուած են ապրիլ եւ ապրեցնել իրենց ընտանիքները, եթէ ձիաւոր է՝ նաեւ ձին: Այս զաբթիներուն միջեւ կան ոմանք, որոնք դրամ դիզած են: Ինչպէս կարելի է ասիկա: Զաբթիէն իր ապրուստը կ'ապահովէ կողոպտելով գիւղացին, ան կողոպտելը սորված է իր մեծաւորէն: Այո, զաբթիէն կը կողոպտէ գիւղացին եւ բնաւ տարբերութիւն չ'ըներ թէ ով է

ան՝ հայ, թուրք, քիւրտ, ասորի, չերքեզ թէ ղպտի: Զաբթիէն համար ասոնց ամէն մէկը հացի ծառ մըն է: Անշուշտ հայերը մնացեալներէն քիչ մը աւելի կը կողոպտուին: Զաբթիէն ալ ստիպուած է ապրիլ եւ ան կը սորվի գործին նրբութիւնները իր արհեստը գործադրելու ընթացքին: Ստրկացուած, անգոր գիւղացի եւ անօթի մնացած զաբթիէ, մնացեալը դուք մտածեցէք:

4.- Բանտեր եւ դատարան.

Խոնաւ, մութ եւ մամուռ կապած խցիկներ, մարդկային արժանապատուութեան կոխկոտուիլը շղթաներով. ահաւասիկ թրքական բանտերուն վիճակը: Եթէ ամփոփենք, ծեծով եւ խոշտանգումներով ամէն տեսակի յանցանք կը սեփականացուին: Անտանելի խոշտանգումներու ենթարկուած անձը խոստովանութեան կը ստիպեն իրեն անձանօթ մարդոց եւ դէպքերու մասին: Որպէսզի բանտէն չփախչի՝ ոտքերը կը կոտրեն: Անօթի, ծարաւ, վիզը եւ ոտքերը շղթայակապ կը քաշկռտուի: Եղկաթի մէջ 5 բանտապահ միասնաբար բռնաբարեցին երիտասարդ կին մը: Անգարայի մէջ, նոյն ձեւով 4 երիտասարդներ բռնաբարուեցան պատասխանատուներու կողմէ... Վանի մէջ տնօրէն Իսմայիլ Էֆէնտի բռնաբարեց Աւետիս անունով երիտասարդը... կրնանք եզրակացնել որ թրքական բանտեր կոչուող հաստատութիւնները կը ծառայեն մեզ լռեցնելու: Ողջ վիճակով բանտ մտած շատեր հոն կը սպաննուին: Արդարութիւնը սերտ կապի մէջ է բան-

տին հետ, իսկ այս պետության արդարությունը կ'ապահովվի մասնատրաբար յանցագործության այս վայրերում մէջ: Այստեղ օրէնքը կախեալ է պաշտօնեային քմահաճոյքէն: Ձեր թրքերէն բառարանին մէջ արդարութիւն բառին հոմանիշը կաշառք չէ միթէ: Պրն. նախագահ, չէ՞ք գիտեր որ անհամար անմեղներուն ձեզի ըրած անէծքները դէպի երկինք կը բարձրանան:

5.- Համիտիէ զօրագունդեր.

Ենիշերիններուն իսկական ժառանգորդը համարուող այս կազմակերպութիւնը կը ծառայէ որպէս մտրակ ժողովուրդի կռնակին: Համիտիէն ժողովուրդին արինն ու քրտինքը կը ծծէ: Ասոնք ժողովուրդի պատուին եւ արժանապատուութեան թշնամիներն են: Ժողովուրդին սրբութիւնները ասոնք կ'աղտոտեն: Միայն Թուրքիոյ մէջ կարելի է ստեղծել պաշտօնական նման կազմակերպութիւն մը, եւ այս կազմակերպութեան անունը տրուած ճիւղն ալ միայն Թուրքիոյ մէջ կրնայ գոյութիւն ունենալ: Համիտիէն մեզ աւետող այն նշանն է, որ թրքական վարչակազմը հասած է իր աւարտին:

6.- Ծխախոտի Ռեժի եւ ծխախոտի ոստիկաններ.

Այս ալ Համիտիէի նման տարբեր կողոպուտի հրոսախումբ մըն է, ժողովուրդին նկատմամբ ամէն տեսակ հալածանքէ չեն խուսափիր, գողութեան եւ ամենազգուելի արարքներէ ալ չեն ամչնար: Բնականաբար կիները անմասն չեն մնար այս զգուելի եւ հրոսախումբին գէշութիւններէն, քանզի անոնք երիտասարդ աղջիկներուն եւ կիներուն ներքնագեեսներուն մէջ պզտիկ ծխախոտներ կը փնտռեն: Համիտիէներն ու ոստիկան զօրքերը 19-րդ դարու թուրք պետութեան ստեղծած ամենահրաշալի գիւտերն են:

Ահաւասիկ, պրն. նախագահ, վերը յիշուած հալածանքի համակարգը մեզ մղեց դէպի յեղափոխութեան ուղին: Այնքան ատեն որ հալածանք կայ՝ յեղափոխականներ ալ պիտի ծնին: Մեր պարտականութիւնը պիտի շարունակուի մինչեւ որ չարչարողները, ժողովուրդին հացը գողցողները եւ շահա-

Սատկտտին Փաշա

գործողները վերանան: Այդ ժամանակ ժողովուրդին երջանկութիւնը, բարեկեցութիւնը եւ ապահովութիւնը հարցեր ըլլալէ պիտի դադրին եւ մարդկութիւնը պիտի կարենայ յառաջանալ դէպի նոր դար: Ժողովուրդին երջանկութիւնը... ահա այս է հայ յեղափոխականներուն մտածումներն ու ջանքերը:

Ժողովուրդին երջանկութեան համար յեղափոխականներուն պահանջները հետեւեալներն են.-

Ա.- Խղճի ազատութիւն

Խիղճը մարդկութեան հոգին եւ աստուածային ներկայութիւնն է, եւ որքան որ լայն եւ տարածուն ըլլայ, աստուածային ուղղութիւնը այնքան մարդկային կ'ըլլայ: Մարդուն խիղճը պէտք է լայն ըլլայ, ազատ ըլլայ եւ ամէն տեսակ ճնշումէ եւ արգելքէ ձերբազատուած: Խիղճին վրայ ճնշում բանեցնել կը նշանակէ մեռցնել մարդկային խառնուածքին ազնիւ, բարձր եւ լաւ բնատրութիւնը: Մենք կը պահանջենք ամբողջական խիղճի եւ հաւատքի ազատութիւն, հետեւաբար մենք յեղափոխականներ ենք եւ ո՛չ «դատարկապորտներ»:

Բ.- Մամուլի ազատութիւն

Ազատ մամուլը մարդուն միտքը կը լուսաւորէ, ուղեղին մէջ աւելի նոր եւ աւելի բարձր գաղափար-

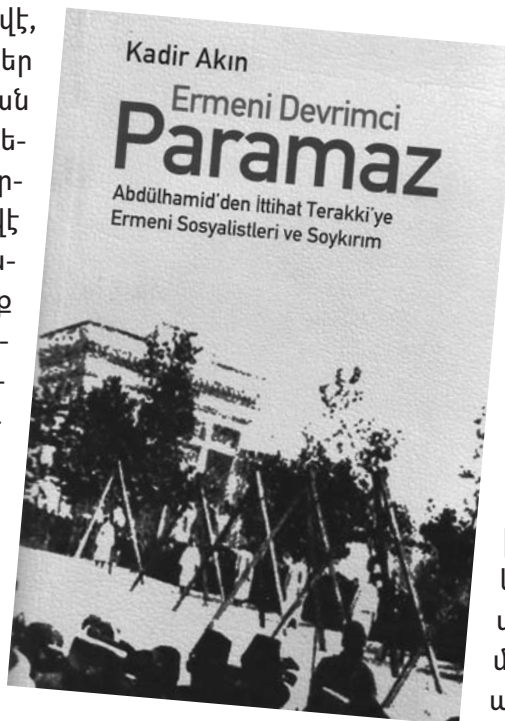
ներու ազդեցութիւնը կ'ապահովէ, կարողութիւններ եւ սովորութիւններ հասկնալու, ինչպէս նաեւ բնութեան հրաշքները իրեն ծառայեցնելու ձեւերը եւ կարողութիւնները կը զարգացնէ եւ վերջապէս կ'ապահովէ որ ապրի մարդկային արժանապատուութեան արժանի կեանք մը: Մենք կը պահանջենք մարդավայել կեանք, հետեւաբար յեղափոխականներ ենք եւ ոչ «սադրիչներ»:

Գ.- Հաւաքներու եւ արտայայտութեան ազատութիւն

Գաղափարներու հանդիպումը կ'առաջնորդէ նոր հասկացութիւններու եւ մտայնութիւններու զարգացման, ինչպէս նաեւ համայնքին՝ աւելի թարմ եւ դարուս համապատասխան ուղղութեան մը հետեւելու: Հաւաքներու ազատութեամբ եւ ազատ արտայայտութեամբ մարդկութիւնը պիտի կրէ «բնութեան թագն ու դափնիի ճիւղը»: Եւ որովհետեւ խօսքը նոյնինքն մարդն է, մենք՝ իբրեւ անհատին միտքն ու մտածումը, կը պահանջենք բացարձակ ազատութիւն: Հետեւաբար մենք յեղափոխականներ ենք եւ ոչ թէ «ժողովուրդին անդորրը խանգարողներ»:

Դ.- Կեանքի, ինչքի եւ պատուի ապահովութիւն

Կեանք կամ հոգի, միաձուլուած ըլլալով բնութեան հետ, իր աւարտին կրնայ հասնիլ միմիայն բնութեան օրէնքներուն համաձայն: Ինչք եւ կալած, որ մարդ ձեռք կը բերէ իր ճակտի քրտինքով, կը ծառայեն որպէս միջոց կեանքը շարունակելու, մարդուն (եւ ընտանիքին) հիմնական կարիքներէն են: Իսկ պատիւն ու արժանապատուութիւնը, իբրեւ մարդու հոգիի եւ խիղճի հանդարտութեան գլխաւոր պահանջք, պէտք է ունենայ յատուկ անձեռնմխելիութիւն: Այս երեք անձեռնմխելիութիւնները, որոնք կը համարուին մարդկային կեանքի անփոխարինելի ազդակներ, պէտք է առնուին յատուկ հո-

գատարութեան եւ պաշտպանութեան տակ: Սակայն, պրն. նախագահ, քանի որ այս երկրին մէջ կը տիրէ ոչ թէ իրաւունքին ուժը, այլ՝ ուժին իրաւունքը, մարդիկ պէտք է ունենան իրենց ուրոյն կեանքը, ինչքը եւ արժանապատուութիւնը պաշտպանելու իրաւունք: Պետութիւնը զինաթափած է հպատակներուն մէկ մասը եւ զինած ուրիշ խումբ մը, ան պէտք է արգելք ըլլայ որ վերջինը սպաննէ առաջինը: Մենք, իբրեւ համոզուած յեղափոխականներ, կը պահանջենք որ հպատակները ունենան այն բոլոր միջոցները, որոնցմով կարենան պաշտպանել իրենց կեանքը, ինչքը, պատիւն ու արժանապատու-

թիւնը: Եւ որպէսզի ժողովուրդը կարենայ իր սեփական անվտանգութիւնը ապահովել, պէտք է ճանչցուի անոր զէնք ունենալու եւ կրելու իրաւունքը: Մենք որ կը բարձրաձայնենք այս պահանջները, երբեք «հրոսակ կամ թալանողներ» չենք, մենք յեղափոխականներ ենք...

Ե.- Անուղղակի հարկերու վերացում

Քանի որ անուղղակի հարկերը ժողովուրդին բարօրութեան համար չեն գործածուիր, այլ ստեղծուած են կարգ մը մակաբոյծներուն շահ ապահովելու, հետեւաբար մեր պահանջն է որ հպատակները ձերբազատուին այս մակաբոյծներու բեռէն: Մեր այս պահանջին պատճառաբանութիւնը ոչ թէ «ժողովուրդին թշնամի», այլ ժողովուրդին բարեկամ յեղափոխականներ ըլլալնիս է:

Զ.- Մեր պահանջները սահման չունին

Որովհետեւ անսահման են մարդուն պահանջները կեանքէն, եւ որովհետեւ մեր պահանջներուն գործադրութիւնը անկարելի է Օսմանեան պետութեան կազմին մէջ, գործածելով մարդկային մեր իրաւունքները, կը պահանջենք որ Հայաստանի բնակիչները բաժնուին Օսմանեան պետութենէն»:

(Դատարանի նախագահը. «Դուք շատ բաներ կը պահանջեք, բայց պիտի չկարենաք ունենալ»: Ատենանէն ծաղրական ծայներ եւ խնդուք...)

«Մեր պահանջը այս հողերուն վրայ իշխանութիւն մը կազմել չէ, ինչպէս որ կը պնդեն վատ նպատակ ունեցող շրջանակներ: Մենք ազգայնականներ չենք, մենք «ազգին ջանքերով» չենք ուղղորդուիր. մենք ազգայնամոլներ չենք, այլ՝ ժողովուրդին բարեկամը: Մենք գիտենք որ ազգայնական իշխանապետութիւն մը նոյն համակարգը պիտի շարունակէ: Մենք կը պահանջենք որ Հայաստանի բնակիչները՝ հայը, քիւրտը, թուրքը, արաբը, լազը, չերքեզը, ասորին, եգիտին եւ ղպտին կարենան իրենց ազատ կամքով ու քուէով ընտրել իրենց ղեկավարը: Մենք այս ապագան կը պահանջենք Հայաստանի բոլոր բնակիչներուն համար, բոլոր օսմանցի ժողովուրդներուն համար: Եւ վերջապէս, պրն. նախագահ, վստահելով յեղափոխականի մը սուրբ հաւատքին, կը հաւատամ որ պիտի հասնիմ նպատակիս: Ես կը հաւատամ, որ Հայաստանի բնակիչներուն ծայնը պիտի չխեղդուի»:

Փարամազին եւ ընկերներուն Վանի մէջ տեղի ունեցած դատավարութիւնը կը սկսի 1897 թուականի Նոյեմբեր ամսուն եւ վերջ կը գտնէ 1898 թուականի 8 Փետրուարին: Նախքան դատական ատենան լծիռը, Փարամազ հետեւեալը պիտի ըսէր.

«Պրն. նախագահ, թէ՛ դատախազին ամբաստանագիրը կարդալու ընթացքին եւ թէ՛ ձեր ատենանին տալիք վճիռը սպասելու ժամանակ, ծանրախոհ յեղափոխականի մը արհամարական զգացումներով լեցուն եմ: Մեր ճակտին իբրեւ արատ քսելու ձեր մեղադրանքներն ու հաւանական վճիռը կը հաւատամ որ մեր ճակտին վրայ պիտի կրենք իբրեւ պատույ ծաղկեպսակներ: Կրնաք արձակել ձեր ուզած վճիռը: Արհամարհելով այդ վճիռները, ձեզի կը վերադարձնենք իբրեւ անարգանք: Տուէք ձեր ուզած վճիռը, սակայն վախցէք ապագային ըլլալիքներէն: Դուք իբրեւ ժողովուրդներու երդուեալ թշնամի, պիտի պատժուիք ձեզի արժանի ձեւով: Տուէք ձեր վճիռը: Կեցցէ յեղափոխութիւնը, կեցցէ Հնչակեան կուսակցութիւնը»:

Դատարանին մէջ ունեցած երկար ելոյթին ընթացքին, Փարամազ գովասանական խօսքեր ըրած է Հայկական հարցին վերաբերեալ Ռուսիոյ մօտեցումներուն: Իր խօսքին մէջ անդրադարձած է Պերլինի համաձայնագրի 61-րդ յօդուածին, Հայկական հարցը միջազգային հարցի վերածելու, Ալեքսանտր Բ. Չարին 1887-ին Օսմանեան կայսրութեան հետ ունեցած պատերազմին եւ վերջին՝ Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին: 1888 թուականին, տարբեր դատավարութեան մը ընթացքին, Վանի մէջ գտնուող ռուս հիւպատոսը պիտի պահանջէր, որ Փարամազ Ռուսիա վերադարձուի:

1900 թուականին Փարամազ ազատ կ'արձակուի եւ կ'երթայ Պաքո: Հոն կ'աշխատի Հնչակեան կուսակցութեան տեղական կազմակերպութիւնը ուժեղացնելու: 1903-ին ՍԴՀԿուսակցութեան Կեդրոնական կոմիտէին կայացուցած որոշումով կ'երթայ Ալեքսանդրապոլ, ուր Հնչակեան կուսակցութեան «Արագած» մասնաճիւղի վարչայիններուն հետ կը կազմակերպէ Իշխան Գալիցիին մահափորձը: Իշխան Գալիցին, որ Չարին ներկայացուցիչն էր Կովկասի մէջ, երդուեալ հայատեաց մը, հայերուն կալուածները կը յափշտակէր, եկեղեցապատկան դպրոցները կ'ազգայնացնէր եւ կը պնդէր որ հայկական մշակոյթն ու կրթութիւնը վերահսկուէր պետութեան կողմէ: Փարամազ այս միջամտութիւններուն դէմ դնելու համար կազմակերպեց շարք մը բողոքի ցոյցեր: Ի վերջոյ Գալիցին պիտի սպաննուէր կառքին տակ դրուած ռումբի մը պայթումով: Այս մահափորձը պիտի թեթեւցնէր կովկասահայերուն վրայ ի գործ դրուած ճնշումները: Պէտք է ընդունիլ որ մահափորձը Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ երբեմն օգտագործուող մեթոտի վերածուցաւ:

«Հայ յեղափոխական ՓԱՐԱՄԱԶ
Ապտիւ Համիտէն մինչեւ
Իթթիհատ Թերաքքի հայ ընկերվարականներ
եւ Յեղասպանութիւն» հատորէն

Թրքերէնէ թարգմանեց՝
ԳՐԻԳՈՐ ԿԷՕՔՃԵԱՆ

ՆՈՒՆԻԿ ՏԵՐ ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ

ԱԽԵՏԻՍ ՌԱԶՄԻԿ

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԶԻՆԱՆՇԱՆԻՆ

Հեքոտ տենդով՝ մեծ պատգամին ախոյեան
Ներհուն փառքը դարբնեցիր դու ո՛վ նշան,
Զարչարանքի գողգոթայէն անվեհեր,
Ազատ երթին կարդացիր գոռ հրաւեր:

Կորովիդ մէջ առաքինի, անյարիր,
Եռանդագին վեհ Գուպարը սիրեցիր,
Ազատութեան վսեմ գործը խաչուելուն,
Նուիրեցիր կեանքդ մաքուր ու բեղուն:

Զոյգ պայտերդ շղթաներու ագուցուած,
Իդէրուդ փունջ կապոցին յար զուգընթաց,
Նիզակաւոր սուրբ դրօշիդ յատկանիշ,
Ասպետական կամքիդ դարձաւ խորհրդանիշ:

Նկուն չեղար ոչ մէկ ազնիւ պայքարի,
Շնորհիդ մէջ միշտ դուրս եկար քաջարի,
Ամէն կողմ երկաթ ձողեր փակած պինդ,
Նուիրական կը պատկերեն հոգիդ պինդ:

Սոյն գողտրիկ
բանաստեղծութիւնը
գրգիռ հանդիսացաւ
հետեւելու անոր հե-
ղինակին՝ Նունիկ
Տէր Ղեւոնդեանի
կեանքի հետքերուն:

Ծնած է Ռոտոս-
թօ: Սոյն քաղաքը կը
գտնուի Մարմարա
ծովուն հիւսիսա-
րեւմտեան եզերքը՝
Կ. Պոլիսէն 72 մղոն

դէպի արեւմուտք,
իսկ Տարտանէլի նեղուցին ներքին բերանէն շուրջ
60 մղոն դէպի հիւսիս-արեւելք: Զաղաքը թրքական
տարբերակով կը կոչուի Թեքիրտաղ: 1600-ական-
ներէն սկսեալ, հայեր կը սկսին հաստատուիլ իոն՝
գաղթելով Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր քա-
ղաքներէ (Կամախ, Երզնկա, Ակն, Կեսարիա, Տիվ-
րիկ, Կարին եւ այլն), որպէս հետեւանք իրենց ան-
տանելի պայմաններուն: Ռոտոսթոյի բնակիչները
եղած են յոյներ, թուրքեր եւ հայեր:

Զաղաքին հայերը, հոծաթիւ կերպով, գլխաւո-
րաբար կը բնակէին երկու թաղամասերու մէջ,
որոնք կը կոչուէին իրենց եկեղեցիներուն անուննե-
րով՝ Սբ. Թագաւոր եւ Սբ. Խաչ: Թագաւոր թաղին
երբեմնի առաջնորդական փոխանորդը եղած է
Տէր Ղեւոնդ քինյ. Պեգիրճեան, որուն տան երդիքին
տակ կը ծնի Նունիկ 1885 թուականին: Ան հետա-
գային կը կրէ իր հօր եկեղեցական անունը՝ որպէս

Նունիկ Տէր Ղեւոնդեան

Ռոստոսթո քաղաքը

մականուն, ինչպես որ ամանդություն եղած է հայոց մէջ՝ քահանաներու շառաւիղներու պարագային: Ան կ'ուսանի իր թաղին Յովհաննէան վարժարանին մէջ, որուն տնօրէնութիւնը այդ տարիներուն կը վարէր Լեւոն Շանթ: Ապա՝ կը յաճախէ Կէլիպոլեանի ֆրանսերէնի վարժարանը:

1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան օրերուն կը մեկնի Կ. Պոլիս, ուր իբրեւ ուսուցչուի կը պաշտօնավարէ Կէտիկ Փաշայի հայկական դպրոցին մէջ: Մի քանի տարի անց կը վերադառնայ իր ծննդավայրը եւ կը պաշտօնավարէ Յովհաննէան վարժարանէն ներս:

Ռոստոսթոցի, հետագային Ֆրանսա բնակած եւ ստեղծագործած անուանի գրող ու արձակագիր Վազգէն Շուշանեան իր յուշագրական «Ալեկոծ տարիներ» հետաքրքրական հատորին մէջ կը վկայէ. «Բոլորին պէս ես ծաղրած եմ Պոլսէն եկած մեր ուսուցիչները եւ զանազան անհաճոյ խաղեր սարքած անոնց գլխուն: Այս արհամարհանքը երբեմն անողոք հալածանքի կը փոխուէր, եթէ կին

ըլլար պոլսավարի խօսողը: Կը յիշեմ թէ մեր դասարանի տղաքը բաւական կը նեղէին ֆրանսերէնի ուսուցչուիին՝ Օր. Նունիկ Տէր Ղեւոնդեանը, որ ոչ միայն մաքուր, այլեւ չնաշխարհիկ բառերով խօսելու գէշ սովորութիւնը ունէր, - հէք աղջիկը: Այս ոտնձգութիւնը չէինք ներեր իրեն, որովհետեւ ռոստոսթոցի էր ու հետեւաբար տեսակ մը դաւաճանութիւն էր ըրածը: Նայեցէք անգամ մը սա երիտասարդ օրիորդին, որ կը յանդգնէր խանգարել ամանդութիւնն ու կարգը: Օրիորդ Նունիկ՝ բաւական չարաչարուած **Յուսաբերի** ջղային խմբագրին ձեռքէն, որ զինքը **Հնչակեան սոխակ** կ'անուանէր, նուրբ, թուխ ու փափուկ աղջիկ մըն էր այն ատեն: Ու հաւանաբար չէր հասկնար մեր անառակ ու խօլ զուարճութեան պատճառը: Ինչ խայտաճամուկ, չնաշխարհիկ, ինչ անմրցելիօրէն զուարճալի բաներ կը նետէր մեր թեքիրտաղցիի բիրտ գլուխներուն: Ս. Խաչ թաղէն դասընկեր մը ունէի, որ զայն **Գրաբար մատմազէլ** մկրտած էր:

Գրաբար մատմազէլ կամ ոչ, յամենայն դէպս

ծածուկ հիացում մը կը պատճառէր ինձ մեր Ս. Դեմոկրատ Հնչակեան Օր. Նունիկը: Ու կարծեմ հայ լեզուին հանդէպ սնուցած սիրոյս առաջին ծիւղերը մասամբ կը պարտիմ նաեւ իրենն»: («Ալեկոծ տարիներ», Օշական մատենաշար, Մոնթրէալ, Գանատա, 2014, էջ 75-76):

1890-ականներէն, Ռոտոսթոյի մէջ կային քանի մը անհատ հնչակեաններ, որոնք անդամ էին Կէտիկ Փաշայի եւ Գում Գաբուի հնչակեան մասնաճիւղերուն: Աւելի ուշ, հետզհետէ անդամները կը բազմանան եւ 1908-ի Սահմանադրութենէն ետք կը կազմուի Սբ. Խաչ թաղի հնչակեան «Մուրատ» մասնաճիւղը, որ ունէր «Պոյաճեան» (Մուրատ) անունով ակումբը: Կուսակցութիւնը հոն կը գործէ մինչեւ 1915 Մեծ Եղեռնը, որու ընթացքին անոր անդամներէն շատեր կը նահատակուին կամ կ'աքսորուին:

Նշենք, որ Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ծնողները (Աբրահամ եւ Սիրանյոյ Պալճեաններ) ռոտոսթոյի էին: Անոր մայրը իբրեւ ուսուցչուի պաշտօնավարած է Ռոտոսթոյի այն վարժարանին մէջ, ուր կը դասաւանդէր Նունիկ Տէր Ղեւոնդեան:

Ռոտոսթոյի հայութեան պատմութիւնն ու հայ անուանի դէմքերու մասին գրած է ռոտոսթոյի եւ ապա Պուլկարիա հաստատուած Սարգիս Փաշաճեան («Յուշամատեան Ռոտոսթոյի հայերուն 1606-1922», 1971, Պէյրութ, 266 էջ. տպարան՝ Տօնիկեան): Իսկ քաղաքին մասին գեղարուեստական վաւերագրական վէպ գրած է պուլկարահայ գրագիտուի, դիւանագէտ, հասարակական գործիչ Սեւտա Սեւան:

1922-ին քաղաքը կ'իյնայ քեմալականներուն ձեռքը. տեղի յոյն եւ հայ բնակչութիւնը զանգուածաբար կը գաղթէ: Ռոտոսթոյի հայեր մեծաւ մասամբ կը հաստատուին Պուլկարիա եւ Ռումանիա: Նունիկ Տէր Ղեւոնդեան կը մեկնի Ռումանիա, ուր Պուրթէշի հայոց վարժարանին մէջ կը պաշտօնավարէ իբրեւ ուսուցչուի մինչեւ 1927 թուական:

Ան 1928-ին կ'անցնի Ֆրանսա, Մարսէլի շրջան: Ֆրանսահայ բազմաբեղուն եւ հմուտ պատմաբան Լեւոն Զորմիսեան անդրադառնալով Մարսէլի արուարձան Սէնթ Անթուանի շրջանի հայ գաղու-

թին կազմաւորման, կը գրէ. «Եկեղեցւոյ յարակից սրահ մըն ալ կը շինուի իբրեւ դպրոց, որ ունեցած է 110 աշակերտներ: Երկար տարիներ այդ դպրոցին ուսուցչուիին եղած է Օր. Նունիկ Տէր Ղեւոնդեան, պատրաստելով հայեցի դաստիարակութեամբ օժտուած սերունդ մը»: Ապա՝ «Սէնթ Անթուանի մէջ եւս կուսակցական մասնաճիւղեր կան: Հնչակեանները զօրաւոր կազմ ունեցած են, բաղդատմամբ տարբեր շրջաններու» (Լեւոն Զորմիսեան, «Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Դ. հատոր, Հայ սփիւռքը, Ա. գիրք, Ֆրանսահայերու պատմութիւնը», 1975, Պէյրութ, էջ 323. տպարան՝ Տօնիկեան):

Մինչ Մարսէլի մէջ կը շարունակէր ուսուցչական ասպարէզը՝ հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներու դասաւանդումով, ան կը մնար հաւատաւոր կուսակցական եւ կը գրէր բանաստեղծութիւններ: 1934 Օգոստոսին, Մարսէլի մէջ տեղի կ'ունենայ Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան 9-րդ համագումարը: Արժանաւոր բանաստեղծուիին, սոյն համագումարին կը մասնակցի որպէս Ռումանիոյ շրջանի պատգամաւոր, ունենալով երկու ծայնի իրաւունք: Ռումանահայ ընկերներ իրենց վստահութիւնը յայտնած էին անոր: Ան աշխուժօրէն կը ներգրաւուի համագումարի աշխատանքներուն: (Խմբագիր Արսէն Կիտուր, «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան, 1887-1963, Բ. հատոր, 1963, Պէյրութ, էջ 328-330. տպարան՝ Ծիրակ):

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնադրութեան 100-ամեակին նուիրուած «Արարատ» բացառիկին մէջ, «Մեր անկրկնելի հերոսուիները» խորագրեալ յօդուածին մէջ, ընկերուի Ազնիւ Կիտուրեան Նունիկ Տէր Ղեւոնդեանի անունը կը թուէ Մարօ Նազարբէկեանի, Ծուշանիկ Կուրդինեանի, Հերոսուի Ծաքէի, Բիրուզ Սապահ-Գիւլեանի, Մառի Պէյլերեանի եւ բազմաթիւ ուրիշներու քովն ի վեր («Արարատ» բացառիկ, 1987, էջ 39):

Յարգանք նուիրեալ հնչակեան, անձնորդ ուսուցչուի, շնորհալի բանաստեղծուի Նունիկ Տէր Ղեւոնդեանի յիշատակին, որուն «Հնչակեան գինանշանին» բանաստեղծութիւնը խօսուն վկան է իր հայրենասիրական ոգիին:

ՓԱՐԱՄԱՋԻ ԱԶԱՏԱՏԵՆԶ ՀՈԳԻՆ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԵ ՍԱՒԱՌՆԻԼ ՔՈՊԱՆԻԻ ՎՐԱՅ

ՍԱՄՈՒԷԼ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Այս յօդուածի հիմնական բովանդակութիւնը գրուած է 2014 թուականի Հոկտեմբերին, «Փարամաձի ազատատենչ հոգին կը սաւառնի Զոպանիի վրայ» վերնագրի տակ: Այսօր նոյն յօդուածը՝ բովանդակութեան եւ վերնագրի փոքրիկ փոփոխութիւններով եւ յաւելումներով կը ներկայացնենք մեր յարգոյ ընթերցողներուն: Բարեփոխումները կատարեցինք ժամանակին հետ համահունչ պահելու եւ նոր տուեալներ ձեռք բերուած ըլլալու պատճառով:

Իր օրին վերնագիրը տարօրինակ կը թուարկամ անկապ անիմաստ նախադասութիւն մը, ինչ առնչութիւն կրնար ունենալ հարիւր տարի առաջ Պոլսոյ Պայազիտ հրապարակին վրայ նահատակուած հնչակեան Փարամազը Զոպանիի մէջ տարուղ կոչուներուն հետ:

Ահա պատասխանը:

2014 թուականի Հոկտեմբեր ամսուն էր, շատերս կը հետեւէինք Զոպանիի շուրջ ընթացող մարտական գործողութիւններու զարգացումներուն, յանկարծ հետեւեալ լուրը փշաքաղեց մարմինս, «Ընկ. Փարամազը զոհուեցաւ ուժ տալով Զոպանիի դիմադրութեան» վերնագրին տակ դրուած էր լայն ժպիտով երիտասարդի մը պատկերը: Մեծ հետաքրքրութեամբ սկսայ կարդալ քրտամէտ ժողովուրդի պաշտպանութեան ջոկատներու (YPG) մամլոյ գրասենեակի պաշտօնական կայքէջին տուած լուրը, ուր կ'ըսուէր. «Մեր ժողովուրդներուն ազատ ապագայ մը հիմնելու համար, Զոպանիի մէջ տարուղ պայքարին ուս տուած ընկ. Փարամազ-Քըզըլպաշը, ժողովուրդներու վայրագ թշնամի «Իսլամական պետու-

թիւն» (ՏԱԷԾ)-ի աւագակախումբերու դէմ պայքարի ժամանակ անմահացած է:

Զոպանիի պաշարման առաջին օրերէն յեղափոխականին յարիւր աննկուն կեցուածք ցուցաբերած է ընկ. Փարամազը: Մեծ յարգանքով կը յիշենք զայն: Մեր ցաւակցութիւնները կը յայտնենք առաջին հերթին իր ընտանիքի անդամներուն, պայքարի ընկերներուն եւ մեր բոլոր ժողովուրդներուն»:

Հետաքրքրութիւնս շատ արագ անհետացաւ, երբ Պոլսոյ մէջ լոյս տեսնող «Evrensel» լրատուական կայքէջին վրայ կարդացի հետեւեալը. «Նեժաթ Սուպիի Աղըրնասլը իր յեղափոխական անունը ընտրած էր 1915-ին Պայազիտ հրապարակին վրայ հայ սոցիալիստ յեղափոխական Մատթէոս Սարգիսեանի ծածկանունը՝ Փարամազ: Ան Պողազիչիի համալսարանի հասարակագիտութեան բաժինը աւարտած էր եւ կը պատրաստուէր դոկտորական թէզը պաշտպանելու երբ միացաւ Զոպանիի ազատամարտին»:

Փարամազ-Քըզըլպաշ՝ Նեժաթ Սուպիի Աղըրնասլըն

Հերոսին թաղումը

Լուրերու հեղեղը մինչեւ իրիկուն անլի արագացաւ, Պոլիսէն մեր բարեկամները կապուելով բացատրեցին թէ ինչ պատահեցաւ, որ Նեժաթ Սուպի ընտրեց «Փարամազ»ը իր յեղափոխական ծածկանունը: Ան ծանօթանալով Փարամազի կեանքին ու գործունէութեան, հրապուրուելով անոր յեղափոխական ոգիին եւ գործելաձեւին, Նեժաթ իր մերձաւորներուն ըսած է. «Ես ուշ ծանօթացայ Փարամազին, եւ հիմա երբ կ'երթամ մասնակցելու պայքարին, իր անունը կը վերցնեմ որպէս յեղափոխական ծածկանուն»:

Յիրաւի պատահական չէր երբ այս տարի Լիբանանի մէջ Բսաններու ոգեկոչման գլխաւոր բանախօսը Փարամազին տուաւ Անատոլիայի Չէ-կեւարա անունը: Թէեւ քիչ մը ուշ, սակայն կարծես թէ պատմութիւնը սկսած է իր արժանի գնահատականը տալ Մատթէոս Սարգիսեան յեղափոխականին եւ անոր պատկանած Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան:

Յիրաւի համամարդկային յեղափոխութիւնը եւ յեղափոխականները սահմաններ չեն ճանչնար, անոնց հայրենիքը ամբողջ Երկիր մոլորակն է, եւ ամէնուր իրաւագործ ժողովուրդներ ազգային ազատագրական եւ ընկերային արդարութեան հասնելու համար պայքար կը մղեն:

Ո՞վ էր Փարամազ-Քըզըլպաշ՝ Նեժաթ Սուպիի Աղըրնասլըն:

Ըստ տարբեր կայքէջերու, ան հասարակագէտ, թարգմանիչ եւ յեղափոխական գործիչ է, զոհուած է 2014 թուականի Հոկտեմբեր 5-ին, Սուրիոյ Բոպանիի մէջ՝ «Իսլամական պետութիւն» աւազակախումբին դէմ տարուող պայքարի ժամանակ: Ան կը

Քըզըլպաշի ծնողաց հետ

կռուէր Ժողովուրդի պաշտպանութեան ջոկատներու (YPG) եւ Մարքսիստ-լենինիստական կոմունիստական կուսակցութեան (MLKP) շարքերէն ներս:

Անոր մարմինը գտնուած է 15 ամիս անց, 2015 թուականի Դեկտեմբերին, եւ նոյն ամսուայ 15-ին Բոպանիի մէջ կազմակերպուած է յուղարկաւորութիւնը: Մայրը՝ Նուրան Աղըրնասլը, ըսած է. «Մենք անոր մարմինը յանձնեցինք այն հողերուն, ուր ան ինկաւ»: (t24.com.tr)

Փարամազ-Քըզըլպաշի զոհուելէն ամիսներ անց, 2015 թուականի Ապրիլին, Լիբանանի շրջանէն պատուիրակութիւն մը մեկնած էր Պոլիս, Բատիր Աքընի «Փարամազ» գիրքի առաջին հրատարակութեան շնորհահանդէսին, որ նուիրուած էր Հայոց ցեղասպանութեան 100-ամեակին: Հնչակեան ընկերները առիթը ունեցած էին հանդիպելու Նեժաթ Սուպիի Աղըրնասլըի մօր եւ հօր հետ եւ անոնց յանձնելու Հնչակեան կուսակցութեան ցաւակցագիրն ու Փարամազ-Քըզըլպաշի նահատակութիւնը խորհրդանշող յուշատախտակ մը:

Յիրաւի Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը իր ազգին եւ տարածաշրջանի ժողովուրդներու համեստ նուիրեալը ըլլալու կոչումը ունի: Ուստի համախմբուինք անոր նահատակներու արեամբ ներկուած նուիրական կարմիր դրօշին շուրջ, մեր ուխտը նորոգենք ծառայելու Հայաստան հայրենիքին ազգին եւ համայն մարդկութեան:

Յիրաւի Փարամազները անմահ են:

15 Մայիս 2025

ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐՈՒ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ (ԱԿԱՆԱՏԵՍԻՆ ՊԱՏՄԱԾԸ)

Տ. ԳԱԼՈՒՍՏ ԶՀՆՅ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Հետեւեալը գրի առնուած է Գում-գաբուի քահանաներէն Տ. Գալուստ Յ. Պօղոսեանի կողմէ, որ միակ վկան է կախաղաններու նախորդ օրը բանտին մէջ անցած դարձածին եւ մահապատիժին: Ահա թէ ինչպէս կը պատմէ.

ԻՆՉՊԷՍ ԿԱՆՉՈՒԵՑԱՅ

Յունիս 14-ի Կիրակի իրիկունը ժամը 9:30-ի ատենները ընթրիքս նոր աւարտած էի, երբ դուռը զարնուեցաւ ուժգնօրէն:

Մեծ զաւակս՝ Գրիգոր, բացաւ դուռը եւ քիչ յետոյ վերադարձաւ՝ ըսելով.

- Հայրիկ, ոստիկան մը եկած է եւ քեզ կը կանչէ:

Վար իջայ: Գաղտնի ոստիկան մըն էր եկողը, որ հարցումիս պատասխանելով ըսաւ.

- Ոստիկան տնօրէնը ձեզ տեսնել կ'ուզէ անմիջապէս:

Շատերու զինուորագրութեան խնդրին առթիւ

երաշխատոր եղած ըլլալով, կարծեցի որ այդ առիթով զիս կը կանչեն: Միեւնոյն ատեն վախը պատած էր զիս, որովհետեւ հայութեան համար էն դժնդակ օրերը կ'ապրէինք: Կարծես այս մտածումս կարդալով դէմքիս վրայ, գաղտնի ոստիկանը ըսաւ.

- Մի՛ վախնաք, ձեզի անձնապէս որեւէ բան չկայ, պաշտօննիդ կիրարկելու համար կը կանչուիք:

Այս խօսքերը զիս աւելի շփոթեցուցին, որովհետեւ չէի կրնար հասկնալ թէ «պաշտօնիս կատարումը» ինչ կապ ունէր թուրք ոստիկանութեան հետ:

Երբ հասանք Միւսիւրիէթ, զիս առաջնորդեցին «Թահիր օտասըն», ուր պարթեւ հասակով անձ մը «պոյուրըն, պոյուրըն» ըսելով իր աթոռը ինծի տրւաւ, միեւնոյն ատեն սիկառ մը հրամցնելով, հրամայեց որ սուրճ մը բերեն. յետոյ ծիծաղկոտ դէմքով մը ինծի դառնալով թրքերէն ըսաւ հեզնանքով.

- Ո՛վ գիտէ ինչեր կ'անցնէք մտքերնուդ, փափազ էՖէնտի:

Կ. Պօղոսյ Պատերազմական նախարարութիւնը՝ անցեալին եւ ներկայիս

Յետոյ առանց սպասելու իմ պատասխանիս, շարունակեց.

- Ձեր տաքգլուխներէն մէկ քանի հոգի անկախ Հայաստան մը կազմակերպել ուզեր են եւ մեծ ոճիրներ ընել ծրագրեր են: Ատոր համար անոնք ձերբակալուեցան եւ Պատերազմական ատեանին կողմէ մահուան դատապարտուեցան: Մահաւճիռը առտուն պիտի գործադրուի: Ձեզ կանչեցինք, որպէսզի անոնց կրօնական պարտականութիւննին կատարել տաք:

Յետոյ հետաքրքրուեցաւ իմ ընտանեկան պարագաներովս եւ ընտանիքս մտատանջութենէ ազատելու համար հեռաձայնեց Գում-գաթուի ոստիկանատունը, որպէսզի տունը լուր տան:

Յետոյ իմացայ որ ինծի հետ խօսող այդ անձին անունն էր Բէլ Օսման պէյ:

Երեք քառորդ ժամ յետոյ Բէլ Օսման պէյ զիս յանձնեց նոյն տեղի սէր-քովսէրին, յանձնարարելով որ գիշերուան ժամը 2-ին զիս տանի Պատերազմական ատեան, որոշեալ պաշտօնեաներով: Յետոյ ինծի դառնալով եւ նոյն հեզնական շեշտով ու սադայէլական ժպիտով մը ըսաւ.

- Փափազ էֆէնտի, անոնց հետ երես-երեսի բերած ատենդ ըսէ որ այս աշխարհին մէջ հանդարտ չկեցողին մահը այսպէս կ'ըլլայ: Չըլլայ որ անդի աշխարհին մէջ ալ յեղափոխութիւն հանել փորձեն, որովհետեւ հոնտեղի պատիժը աւելի խիստ է:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԻՆ ՄԷՋ

Մէկ-երկու ժամ այդտեղ սպասելէ յետոյ, զիս տարին դէպի Պատերազմական ատեանը: Ուրքերս ինծի չէին հպատակեր, զինովի նման կը քալէի, առանց մտածելու եւ առանց կամքի: Մտածումներս խոյս կու տային ուղեղէս եւ մեծ բան եթէ այդտեղ չինկայ մահացած:

Պատերազմական ատեանին առջեւ հասած էինք, երբ սթափեցայ, տեսնելով այն եռոտանիները, ուրկէ պիտի կախուէին քիչ յետոյ մեր նահատակները: Արիւնը գլուխս խուժեց, պաղ քրտինք մը պատեց մարմինս եւ ուժաթափ պիտի իյնայի, բայց քովիներս բռնեցին:

Ներս մտանք Պատերազմական ատեանի պաշ-

տօնատունէն եւ առաջնորդուեցանք սենեակ մը, ուր կային սպայ մը եւ զինուորական բժիշկ մը: Դուռին մօտ նստած էին երկու զնչուներ, որոնք կը պատրաստէին կախաղանի չուանները: Սպաներ կ'երթային, կու գային դրան առջեւէն եւ կը կատակէին զնչուներուն հետ:

Ժամէն աւելի սպասեցինք հող:

Առաւօտուն 3 ու կէսի ատենները պաշտօնատունը սկսաւ ոգեւորուիլ: Սպաներ կու գային սուրերնին շաչեցնելով. դուռերը կը բացուէին, կը գոցուէին:

Բակին ձեղունին մէջ բոյն դրած աղանիներն ալ արթնցած էին եւ իրենց տխուր ղր, ղր, ղր կանչովը կարծես կու լային եւ կ'ողբային մահը այն քսան կտրիճներուն, որոնք իրենք զիրենք կը զոհէին Հայաստանի համար:

Անմեղ թռչնիկներուն այդ կանչը զիս աւելի յուզեց եւ արտասուալից կը սպասէի պատահելիքին:

ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

Ներս մտցուցին 10 հոգի, որոնց մէջ էին նաեւ տղքք. Պէնէն եւ Բանուորը: Անոնք ոտքի վրայ սպասեցին, երբ ներս մտան՝ Պատերազմական ատեանի նախագահը, անդամները, մէրքէզ քոմանտանին եւ իր օգնականը, ոստիկանական տնօրէն Պէտրի կոչուած հրէշը, ընկերակցութեամբ մէրքէզ մէմուրիներու, քոմիսէրներու, գաղտնի ոստիկաններու: Անոնցմէ վերջ ներս մտաւ երիտասարդ սպայ մը, ձեռքը բռնած ծրար մը թուղթ, եւ դառնալով դատապարտեալներուն, ըսաւ թուրքերէն.

- Պատերազմական ատեանը ձեզ մահուան դատապարտած ըլլալով, Սուլթանը վաւերացուցած է: Քիչ յետոյ մահաւճիռը պիտի գործադրուի: Այս քահանան ձեր կրօնական վերջին պարտականութիւնը կատարել պիտի տայ:

Երիտասարդներէն մէկը, որուն անունը չեմ կըրնար մտաբերել, որովհետեւ չափազանց յուզուած էի, երեսին վրայ ինկաւ եւ բարձրաձայն սկսաւ հեկեկալ:

Երբ պաշտօնեաները ուզեցին զայն վերցնել, իր ընկերները թող չտուին, իրենք վերցուցին եւ սկսան քաջալերել:

Հրաման ըրին ինծի կատարել արարողութիւնը: Սկսայ արտասանել «Մեղայ Ամենասուրբը»,

որուն կը պատասխանէին «Մեղայ Աստուծոյ» ըսելով միաբերան:

Ջուր ուզեցի: Եիշ մը ջուր եւ գաւաթ մը բերին, որ օրհնեցի, խաչակնքեցին եւ բոլորը խմեցին անկէ:

Երբ արարողութիւնը լմնցաւ, սպայ մը զիս առաւ եւ տարաւ քովի սենեակը:

Ես կը կարծէի որ մահուան դատապարտուածները այդքան էին միայն, բայց տեսայ որ հոն ալ 10 հոգի կային:

Ամէնէն առաջ աչքիս զարկաւ հին եւ լաւ ծանօթներէս Արամ Աչըքպաշեան:

Չէի կրնար հաւատալ աչքերուս եւ վարանած կեցած էի, երբ հրամայեցին հոս ալ պէտք եղածը կատարել:

Աչըքպաշ հարցուց միւս ընկերներուն ընդմիջում մասին. յետոյ խստիւ պատուիրեց որ իրենց մարմինները առանձին-առանձին չթաղեմ, այլ բոլորը միասին մէկ փոսի մէջ:

Ես հագի կը լսէի ըսածները, այն աստիճան ուժաթափ եղած էի հոգեպէս եւ ֆիզիքապէս:

Երբ բոլոր արարողութիւնները վերջացան, ամէն մէկուն տուին թուղթ մը եւ մատիտ, իրենց կտակները գրելու համար: Յետոյ բերին մահուան ճերմակ շապիկներ եւ մէյ-մէկ հատ բաժնեցին իւրաքանչիւրին:

Այդ միջոցին մահապարտներէն մէկը դառնալով դէպի սպան, պոռաց թորքերէն.

- Ինչպէս որ զիս մահուան դատապարտեցիր, անանկ ալ դուն հազգոր շապիկս եւ թելերս դուն կապէ...

Սպան սարսափած ետ-ետ գնաց, մինչ երիտասարդը յարեց.

- Ինչո՞ւ կը սարսափիս:

Այս խօսքին վրայ սպան դողահար մօտեցաւ, հազուց շապիկը եւ կապեց ձեռքերը:

Շապիկնզարահիսարցի Գառնիկ, որ մինչեւ այն ատեն լուռ կեցած էր, յանկարծ պոռաց թորքերէն.

- Ո՛վ ոճրագործներ, եթէ ուզած երեսուն ոսկի կաշառքնիդ տուած ըլլայի, զիս ազատ կ'արձակէիք, չէ՞:

Յետոյ հանեց հաշուետետրը, սանտր մը, կարգ մը թուղթեր եւ ոսկի ժամացոյց-շղթայ մը, որ ինծի յանձնեց: Երեմիա Մանուկեանն ալ ոսկեզօծ գեղե-

ցիկ գրիչ մը տալով ինծի, յանձնարարեց կնոջը տալ իբրեւ յիշատակ:

Երբ շապիկները հագցուցին եւ ձեռքերը կապեցին, հրաման եղաւ որ դուրս տարուին: Այդ միջոցին սպայ մը ձեռքէս առաւ աւանդները, ըսելով որ մահապարտներու պարագաներուն պիտի տայ զանոնք:

ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐՈՒՆ ԱՌՋԵՒ

Քսան ընկերները տարին կեցուցին կախաղաններուն առջեւ: Մէկ-երկուքը կը դողային եւ կը դանդաղէին. բայց մեծ մասը անվեհեր կերպով կը դիմագրաւէին մահը եւ կ'արհամարհէին զայն: Այն հոգեկան կորովը, որ ցոյց կու տային անոնք, կը վարակէր զիս ալ եւ կը տոկայի այդ տեսարանին:

Ոչ մէկ տրտունջ կամ դժգոհութիւն կը լսուէր անոնց բերնէն, որովհետեւ համոզուած զինուորներն էին ազատութեան բանակին: Անոնց յիշատակը պէտք է ըլլայ անմեռ մեր նոր սերունդին համար, քալելու այդ մարտիրոսներու գծած արեան ուղիէն:

Այդ միջոցին Մերքեզ Գոմանտանին հանեց ծալուած խոշոր թուղթ մը, համբուրեց, իր օգնականին յանձնեց, ան ալ իր կարգին համբուրելէ վերջ տուաւ ընդհանուր դատախազին, որ կարդաց Սուրբանէն վաւերացուած մահալճիռը: Այն վայրկեանին, երբ կը կարդացուէր թէ ինչ յանցանքի համար դատապարտուած էին, բոլորը միասին պոռացին, յուզուած, բայց ուժեղ ձայնով մը.

- Կեցցէ Հայաստան, կեցցէ Հայաստան:

Մահալճիռին ընթերցումէն յետոյ Փարամազ դարձաւ իր ընկերներուն եւ քաջալերական խօսքեր ըրաւ անոնց, հակառակ անոր որ արգելք ըլլալ կ'ուզէին, մինչ տոքթ. Պէննէ կը պոռար դահիճներու երեսին:

- Մեզ, քսանս կը կախէք, բայց քսան հազարներ պիտի հետեւին մեզի:

Լռեցուցին: Այս խօսքերը իբրեւ մէյմէկ հրաշէկ երկաթ կը մխուէին անոնց գանկերուն մէջ:

Առաջին անգամ Փարամազը տարին կառափնատին առջեւ, իսկ զիս բաժնեցին անոնցմէ եւ տարին այն սենեակը, ուր արարողութիւն կատարեւ էի:

Պատուհանէն կրցայ հետեւիլ այդ տխուր տեսա-

րանին, չուշաթափուելու համար գերմարդկային ճիգեր ընելով:

Յաջորդաբար կը տանէին եւ կը կախէին: Մէկ քանի ցնցումներ եւ կ'անշնչանային անոնք:

Յանկարծ երգի մը ձայնը լսուեցաւ:

Երուանդն էր, Բանուորը, որ երգով կը դիմաւորէր մահը, արհամարհելով զայն:

*Ամենայն տեղ մահը մի է
Մարդ մի անգամ պիտ' մեռնի,
Բայց երանի, որ իւր ազգին
Ազատութեան կը զոհուի...*

Երգին վերջին վանկերը խառնուեցան մահուան հռնդիւններուն հետ:

Երբ վերջացաւ սարսազդեցիկ այդ գործը, բոլորին վիզէն կախեցին տախտակներ, որոնց վրայ իրենց մահալճիւղը գրուած էր եւ լուսանկարիչ մը լուսանկարեց կախաղանները:

Ա. լուսանկարումէն յետոյ զինուորական բժիշկներ օրինական քննութիւնը կատարելով քակեցին ձեռքերը եւ կրկին լուսանկարեցին:

Քիչ վերջը եկաւ զինուորական բեռամբարձ օթ-

մոպիլ մը, ուր լեցուցին նահատակներուն մարմինները:

Օթմոպիլը դուրս ելաւ «Էսկի Սերայ»ի դուռէն եւ ուղղուեցաւ Շահգատէի կողմը: Զիս տարին Պայազիտի ոստիկանական կեդրոնը, հոն թուղթ մը ստորագրել տուին եւ մէկ քանի ժամ վար դնելէ յետոյ ազատ թողուցին:

Երբ ոստիկանատունէն դուրս ելայ, խելակորոյս էի: Տեսածներս, քնատ վիճակս այն տեսակ վերի վայր ըրած էին հոգիս, որ մարդկութենէ դուրս բան մը եղած էի: Զայլերս անգիտակցաբար ուղղեցի դէպի տուն:

Հոն հասնելուս կիսամեռ ինկայ եւ առանց պատասխանել կարենալու ինծի եղած հարցումներուն, սկսայ ջղային լացով մը հեկեկալ: Քիչ մը հանդարտելէ յետոյ պատմեցի եղելութիւնը եւ գացի Մայր եկեղեցի, ուր Թաղական Խորհուրդի մէկ քանի անդամները եւ քահանայ եղբայրներս ինձ կը սպասէին: Ստիպուեցայ կրկնել պատմութիւնս, որ յուզումով լսեցին:

Զաւէն պատրիարք լսած ըլլալով ինծի պատահա-

ԲԱԶՄԱԶԱՅՆ ՄԱՇԵՐԳ... ՅԱՂԹԱԶԱՅՆ ԶԱՆԳԵՐ

Շուրջս ծառեր աներեւոյթ
կքած կմախքներ որպէս կ'երեւան
ստուերներու մէջէն
որոնք կը հառաչեն ու կը հազան
Սուլթան Պայազիտի հրապարակն է
ամայութիւնը սարսափ ու սարսուռ կը սփռէ
անցորդներուն որոնք գլխիվար կը քալեն...
շուարած շուքերը կը շարժին
շարժումներէն ձեռքերուն
երկինքն ի վեր կարկառած, աննկուն.
ձայն մը ըմբոստ կ'ելլէ ընդոստ
կը զարնուի սարսափավանկ, հեծող պատերուն...
- Ես խեղդուած ազատութեան
ճիչն եմ տոչորուն
- եւ աղաղակը նախնիքներուս
դեռ մաքառող ածիւններուն...
կը դառնամ ածին, կը դառնամ մոխիր

բայց կը յառնեմ իբրեւ ոգի հաւատալիր...
երկրորդ ձայնը,
որ խեղդուած կը կարծուէր
կը շառաչէ հովի պէս բիրտ
մարտիկի պէս քաջասիրտ...
- Ես հողին ընդերքէն,
հողին արգանդէն
ծնունդ առած Սասունի նոր որդին եմ...
որ մահէս ետք ալ կը կռուիմ
ու կ'ոգորիմ
դիցազնօրէն խաւարին դէմ, թուրքին դէմ որ
պատուհանները երկինքի
մնան միշտ բաց, մնան անփակելի
լոյսին համար իմ երկրի...
Երրորդ ձայնը, որ աղօթքի պէս կը մրմնջէր
կ'ըսէր Աստուծոյ.
- ճվ Տէր, տո՛ւր մեզի կամք

ծը, լուր դրկած էր: Գացի եւ դէպքը պատմեցի իր բոլոր մանրամասնութիւններով, մինչ Սրբազանը արտասուալից մտիկ կ'ընէր ըսածներս եւ սիրտը կ'արինէր:

Սակայն տակաւին վերջացած չէր:

Հազիւ եկեղեցի վերադարձայ, ինծի լուր բերին թէ ոստիկանական պահականոցէն զիս կանչած են: Նորէն հոն գացի, ինձ յանդիմանեցին թէ ինչու կախուողներուն մարմինները ձգած եմ եւ գացած:

Պատասխանեցի որ իրենք զիս ճամբեցին եւ ոչ թէ ես փախայ:

Զիս քաշկռտեցին ոստիկանատունէ ոստիկանատուն, պատերազմական ատեան, միտիւրիյէթ եւ քանի ժամուան չարչարանքէ յետոյ ճամբեցին: Երբ խնդրեցի որ թոյլ տրուի ինծի երթալ եւ թաղման արարողութիւն կատարել, Պէտրի պէյ երեսիս պոռաց.

- Անանկներուն ոչ մէկ բան պէտք է, անոնք միլիթ խայիւնի են:

Այսպէս վարձատրուեցան անոնք, որոնք մահը արհամարհեցին Հայաստանի համար, այսպէս խժոժօրէն նահատակուեցան իրենց կեանքի գարու-

նին մէջ այդ անձնուրաց գործիչները եւ խոստմալից մտաւորականները, որպէսզի «հայը որ կաթիլ-կաթիլ կը մեռնէր», ազատէր այդ մահէն:

Հանգիստ անոնց ոսկորներուն եւ օրհնութիւն անոնց յիշատակին:

ՌԻՆՏԱՏԵՂԻՆ

Էտիրնեգաբուի Հայոց գերեզմանատան պատին դուրսի կողմը, հասարակաց փոսի մը մէջ կը հանգչին անոնք, համաձայն Աչըքպաշի կտակին, եղբայրական քունով մը: Չկայ շիրիմ, չկան ծաղիկներ, որովհետեւ անոնք չքալեցին ծաղիկներու վրայէն, այլ նախընտրեցին փշոտ ճամբան եւ պէտք չունին ծաղիկներու:

Ուխտի վայր մըն է անիկա ընկերներու համար, մինչեւ այն օրը, երբ այդ նուիրական ածիւնները կը փոխադրուին հայրենի հողին վրայ, ազատագրուած ամէն տեսակ բռնութիւններէ:

«ԶԱՀԱԿԻՐ», 18 եւ 25 Յունիս 1964

յաղթելու ուժ ամենազօր,
մենք երկինքէն արտօնուած պաշտեցինք քու որդիդ միայն.

միայն ու միայն...

մերժեցինք զրադաշտն ու իր կրակը

Մոհամմետն ու իր ալլաիդ

մեր արինը շաղախուած խաչափայտի արինին

դեռ կը կաթկթի...

Չորրորդ ծայնի ալիքը խուժեց

ներքին բոլոր սենեակները խռովքի

եւ արձագանգեց.

- Ես բողոքի եւ ցասումի

բոցն եմ բորբոքած

որ կը ծաւալի

մինչեւ աստղերուն հողերը անջրպետի.

վախ կայ որ երկինքը տապալի

իմ ծայներուս որոտումէն անլռելի...:

Խրոխտ լեռներու ծայնը առասպելական

հասաւ հայաշխարհի Մեղրիէն.

- Ես Մեղրիէն կու գամ մեռնելու ուխտով

հողին մորմոքով թաճուած ճակատս այրական

կը քսուի հայ հողերու գմբէթին

որուն սրբատաշ քարերուն լոյսերը կը բխին

դարերու լանջէն:

Ես դարերէն եկած ռենչպերն եմ քաջազուն

կը կռուիմ, որ հայը ապրի ոչ թէ լուծի տակ

այլ հայն ու թուրքը ապրին

ազատագրուած միասին.

Ես մարգարէն եմ վաղուան Հայաստանին

որ կը տեսնուի այգաբացի հորիզոնին...

ուրիշ յաղթածայն ծայն մը միացաւ

կախաղանի կատարէն

- Ես՝ ես չեմ միայն, այլ՝ գալիքին վարդագոյն Յոյսը

դուն՝ դուն չես միայն, այլ՝ վաղուան երագին աճող

սերմը

ան՝ ան չէ միայն, այլ դժուար երկունքին ծնունդը

մենք, մենք ենք... Զսաններ,

կամ քսան հազարներու յաղթերգ...:

ՊԷՊՕ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

ԱՆՈՒՆՍ ՓԱՐԱՄԱՁ Է

«ԱՐԱՐԱՏ»ՑԻ

- Անունդ ի՞նչ է:

= Անունս Փարամազ է:

Օտարները, մանաւանդ Զսաններու կուսակցութեան պատմութենէն անտեղեակները հետեւեալ հարցումներէն մէկն ու մէկը անպայմանօրէն պիտի շարտեն ենթակային երեսին, կամ յարգալից փսփսութիւնով պիտի հարցնեն զրուցակիցներէն մէկուն.

- Օ՛հ այս ինչ օրիժինալ անուն է: Կամ՝ ինչ տարօրինակ անուն է, ինչո՞ւ այս անունը, մեծ-հօրը անո՞ւնն է արդեօք:

Զսան Կախաղաններու հերոսներուն նահատակութեան 110-ամեակն է այսօր: Երբ Փարամազ լսենք, կը հասկնանք Զսան նահատակներ: Երբ Զսաններ ըսեն, Փարամազ կը նշանակէ այն: Փարամազ անունն ու Զսանները միաձոյլ հասկացողութիւններ են: Իսկ Փարամազ անունը կրողները թիւով քիչ են ու ամէն անգամ անոնց հանդիպելով տարբեր տպաւորութիւն մը կը ձգէ մեր վրայ: Ուրիշ անուններու պէս պարզ արտայայտութիւն մը չէ անոնցը: Փարամազ: Այս մասին լաւ կը հասկնան հնչակեան շարքն ու անոնց պատմութեան գիտակ անձինք:

Լիբանանի մէջ մէկ ձեռքի մատներու վրայ հաշուած ծանօթներ կը կրեն մեծ յեղափոխականին անունը: 110-ամեակի առիթով մտածեցինք գնահատական ժեսթով մը վեր առնել անոնց ինքնութիւնը, մէկ առ մէկ, եւ յաջողեցանք զրուցել այդ Փարամազներէն երեքին եւ մէկուն զաւկին հետ, փափաքելով իմանալ

անոնց զգացումները որպէս տէրը այդ հզօր անուան: Միեւնոյն ժամանակ, գնահատել յատկապէս անոնց ծնողքը, որոնցմէ շատեր հիմա կը ննջեն անդենականին մէջ, ըսելու համար՝ վարձքերնիդ կատար, ապրիք դուք, մենք կը գնահատենք ձեր կուսակցական խիզախութիւնն ու հաւատարմութիւնը:

Անոնց հետ զրուցեցինք՝ հարցնելով պատմել իրենց անուան մասին ունեցած զգացումներուն եւ տպաւորութիւններուն մասին:

1) ՓԱՐԱՄԱՁ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

Վանիկ եւ Կրէյս Տագէսեաններու 3-րդ զաւակը: Ծննդեան թուական՝ 4 Մայիս 2015: Հ.Բ.Ը.Մ.-ի վարժարաններու 4-րդ դասարանի աշակերտ: Բ ա զ մ ա տ ա ղ ա ն դ մարզիկ՝ Հ.Մ.Մ. Ակադեմիայի ֆութպոլիստ, Հ.Մ.Մ.-ի ճատրակի դպրոցի սան, Հ.Մ.Մ.-ի կրտսերներու փինկ-փոնկի խումբի անդամ, Հ.Մ.Մ. Պէյրութի սկաուտ եւ Ազգային երաժշտանոցի Ակադեմիայի սան:

«Փարամազ անունը ինձի համար ուրախութիւն է եւ հպարտութիւն է: Ուրախութիւն է, քանի որ յատուկ անուն է: Հպարտութիւն՝ քանի որ

հնչակեան հերոս մըն է եւ հայ եւ այլ ժողովուրդներու համար կեանքը զոհած է:

Ընկերներս հարցուցած են եւ միշտ կը հարցնեն անունիս մասին, մանաւանդ երբ նոր ընկերներու ծանօթանամ: Կը հարցնեն, թէ ինչ կը նշանակէ Փարամազ անունը: Ես կը բացատրեմ ու կը պատմեմ հնչակեան հերոս Փարամազի մասին, թէ ինչպէս իր 19 ընկերներուն հետ կախաղան հանուած է 15 Յունիս 1915-ին, որովհետեւ անոնք կը պայքարէին ազատ ու անկախ Հայաստան մը ունենալու համար:

Ծնողքս իմ անունս Փարամազ դրած է յարգանքի եւ յիշատակի համար: Երբ ես ծնած եմ արդէն 100 տարի անցած էր անոնց կախաղան բարձրանալուն: Փարամազ կոչուած եմ, որպէսզի բոլոր աշխարհը իմանայ, որ մենք չենք մոռնար եւ միշտ պիտի յիշենք մեր հերոսները, որոնք կեանքերին զոհեցին մեզի համար»:

2) ՓԱՐԱՄԱԶ ԵՓՐԵՄԵԱՆ

Ծնողքը՝ Կարօ եւ Արաքսի Եփրեմեան: Ծնած է 19 Յունիս 1992-ին: Մասնագիտութեամբ կրկէսի վարպետ է (Circus artist): Ունի սեփական կրկէսային հաստատութիւն «Circus Hub» անունով:

«Ինծի համար մեծ հպարտութիւն է կրել այս անունը: Երբ անունս լսեմ, հպարտ, զօրաւոր եւ յատուկ ըլլալու զգացում մը կ'ունենամ: Մանաւանդ, որ իրայատուկ անուն մըն է եւ ատիկա յատուկ ինքնութիւն մը կու տայ ինծի: Տարբեր զգացում մը կ'ունենայի դպրոցին եւ սկաուտութեան մէջ, ընկերներու քով, իսկ հետագային ալ օտար շրջանակներու մէջ իրայատուկ ըլլալու եւ հպարտութեան զգացումները կ'ունենայի: Եւ բնական է, որ այս «տարբեր» անուն ունենալս ինձ շփացնելու աստիճան

կ'ուրախացնէր: Փարամազ անունը ինծի շունչ կու տայ, կ'ոգեւորէ:

Օտարներ երբ կը լսեն անունս, զարմանքով իրենց հետաքրքրութիւնը կը յայտնեն, կը հարցնեն անոր իմաստին մասին, ուրտեղէն յառաջացած է եւ այլն: Սա իմ ամենասպասւած եւ ուրախ պահերը կ'ըլլան: Ու հաճոյքով կը բացատրեմ, կը լուսաբանեմ Փարամազի եւ 20 Կախաղաններուն մասին: Կը պատմեմ անոնց անցած ճամբան եւ անշուշտ անոնց կախաղան բարձրանալը: Պատահած է, որ բացատրելէս ետք ժամեր շարունակենք արծարծել գաղափարական այս նիւթին մասին:

Ծնողքս ընտրած են Փարամազ անունը, քանի որ երկուքն ալ հնչակեան գաղափարապաշտ անձեր են: Ու քանի որ Փարամազը եղած է հերոս եւ աշխուժ յեղափոխական, ընտրած են որպէս հնչակեան մեծ խորհրդանիշ, սիմպոլ»:

3) ՓԱՐԱՄԱԶ ՃԱՆՃԱՆԵԱՆ

Ծնողաց անունը՝ Գէորգ եւ Մարի Ճանճեան: Ծնած է 1960-ին: 6 տարեկանէն եղած է Հ.Մ.Մ. «Մասիս»ի անդամ, նախ որպէս գայլիկ, ապա՝ ֆուրպոլիստ: Մինչեւ օրս կը վարէ «Մասիս» Մարզական Միութեան վարչութեան փոխատենագետի պաշտօնը, միեւնոյն ատեն ըլլալով Ս.Դ.Հ.Կ.-ի «Սապահ Գիւլ» մասնաճիւղի վարչական: Կուսակցական շարքեր անցած է «Սէֆերեան» ուսանողական միութենէն՝ 1978-ին:

«Փարամազ անունը ինծի համար հպարտութեան առիթ է, քանի որ Փարամազ եղած է հայ ժողովուրդի քսաներորդ դարու առաջին յեղափոխական փաղանգին ղեկավարը, որուն ծրագիրը եթէ յաջողէր, հաւանաբար հայ ազգը

խուսափած կ'ըլլար օսմանեան եաթաղանէն, ջարդէն:

Օտարները յաճախ կը հարցնեն անունիս իմաստին մասին, ուր ես կը բացատրեմ անոր յեղափոխական հնչակեան ղեկավար ըլլալը, որ յանուն հայութեան զոհուած է Պայազիտ հրապարակին վրայ:

Ծնողքս հնչակեաններ ըլլալով ծնած օրէս ուզած են զիս մկրտել հնչակեան անունով եւ գաղափարով: Ես հպարտ եմ եւ իմ անունով եւ գաղափարով:

4) ՓԱՐԱՄԱԶ ՏՕՆԻԿԵԱՆ

Գաղափարանուէր հնչակեան Կիրակոս եւ Վարդուիի Տօնիկեաններու զաւակը: Ծնած է 1931-ին եւ մահացած՝ 2001 թուականին: Աշակերտած է Սահակեան լիսէի մէջ, ապա ուսումը շարունակած է Անթիլիասի Կաթողիկոսարանը եւ Ամերիկեան համալսարանէն ստացած է պսակաւոր արուեստից վկայական: 1955-էն՝ Կիրակոս Տօնիկեան եւ Որդիք հրատարակչատան սեփականատէր:

Կը պատմէ որդին՝ Ազգային երեսփոխան Կիրակոս (Կիկի) Տօնիկեանը:

«Մեծ հայրս, Կիրակոսը եղած է թունդ հնչակեան, երբեմն կուսակցական ժողովները հոս կ'ընէին, այս տպարանին մէջ, ողբ. Միհրան Սէֆերեանի հետ միասին: Ուստի ակնկալելի էր, որ մեծ հայրս իր զաւակներէն մէկուն անունը մկրտէր հնչակեան հերոսի մը անունով: Ի

դէպ, եղբօրս, Արմանի զաւկին անունը իր մեծ հօր անունով՝ Ալեքս-Փարամազ է:

Ինծի համար Փարամազ անունը սրբապատկեր մըն է (icon): Ինծի ուժ եւ կորով փոխանցող անուն մըն է: Ամէն անգամ, որ դժուարութեան մը հանդիպիմ՝ ինքզինքս կը մխիթարեմ ըսելով՝ «դուն Փարամազին տղան ես, անկարելի է, որ յուսահատիս»: Հայրս ինծի համար մեռած չէ, տակաւին հոս է, տպարանին ամէն մէկ անկիւնին մէջ տակաւին իր հետքը կայ:

Արաբերէնով օտարներ Փարամազ անունը յաճախ սխալ կը գրէին: Ամէն անգամ հարկ կ'ըլլար իրենց բացատրել ճիշդ գրելաձեւը: «Ա»-երը (արաբերէնով՝ ալըֆ) նկատի չէին առնէր: Այս պատճառով հօրս անձնաթուղթը մենք երեք անգամ փոխած ենք մինչեւ որ վերջապէս ստացանք ճշգրիտ ձեւը: Պետական ինքնութեան տետրի բաժանմունքէն 3 անգամ փոխել տուած ենք «Փարամազ»ի սխալ գրութեան պատճառով:

Երբ փոքր էի, հօրս անուան մասին գաղափար չունէի: Հետագային իմացայ, որ Զսաններու հերոսին անունն է: Արաբները միշտ կը հետաքրքրուէն այդ անուան իմաստին մասին ու հայրս մեծ ոգետրութեամբ կը պատասխանէր: Օր մը ես ու հայրս ծովեզերքը քալելու մարզանք կ'ընէինք, մեր ետեւէն անծանօթ մը արաբերէնով հարցուց. «Ինչպէ՞ս ես Փարամազ»: Հետաքրքրւեցանք, ու պարզուեցաւ որ ձայնողը Թըղրին գիւղէն հօրս մանկութեան ընկերը՝ ապագային զանազան նախարարութիւններ ղեկավարած Միշէլ Մըրն էր: Ինծի համար նախ հետաքրքրական էր, որ ոչ-հայ անձ մը կըրցած էր հօրս անունը ճշգրիտ ձեւով հնչել, եւ երկրորդ՝ այդ օր Միշէլ Մըրի պատմածէն տեղեկացայ, որ Թըղրինի պարտէզին մէջ մեծ հայրս փոքր քարերով Հնչակեան զինանշանը կազմեր է:

Կը կարծեմ, որ անոնք որ այս հերոսին արժէքը գիտեն, իմաստը գիտեն եւ կը հաւատան՝ անոնք պէտք է դնեն Փարամազ անունը: Ան որ կ'անգիտանայ յեղափոխականին արժէքին՝ դնելու սիրոյն թող չդնէ»:

ՓԱՐԱՄԱՋԻ ԿԻՍԱՆԴՐԻՆ ԴԱՐՁԱԻ 56 ՏԱՐԵԿԱՆ

Պէյրուքի մէջ, նախ՝ Հ.Մ.Մ. ակումբը եւ ապա՝ Սահակեան-Լ. Մկրտիչեան գոլէճի մուտքին խրոխտ հայեացքով իր ազգակիցներն ու գաղափարակիցները ողջունող Փարամազի կիսանդրին 56 տարեկան է այսօր: Ան իր անուան տիրոջ պէս ունի յեղափոխականի ճակատագիր, անոր նման «Բանտ ու աքսորանք, զնդակ ու զնտան»ի արժանացած:

ԲԱՑՄԱՆ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹԻՒՆԸ

Անմահ Փարամազի կիսանդրիին բացման հանդիսութիւնը մեծ շուքով կատարուած է Քսան Հնչակեան Հերոսներու անթառամ յիշատակի ոգեկոչման օրը՝ Կիրակի, 15 Յունիս 1969-ին, Հ.Մ.Մ.-ի Պէյրուքի ակումբի մուտքին:

Առաւօտեան ժամը 11:00-ին, Հ.Մ.Մ.-ի փողերախումբին կողմէ լիբանանեան քայլերգը հնչած պահուն, Ս.Դ.Հ.Կ. Լիբանանի շրջանի Վարիչ մարմինի ատենապետ ողբ. ընկեր Յարութիւն Կուժունի վար կ'առնէ Անմահ Փարամազի կիսանդրին ծածկող Հնչակեան Կարմիր դրօշը: Իսկ «Հեռաւոր Երկիր»ը նուագուելու պահուն, Հ.Մ.Մ.եան երկու արենուշներու կողմէ մատուցուած ծաղկեպսակը ատենապետին կողմէ կիսանդրիին առջեւ կը զետեղուի: Ապա, հայ քաղաքական կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ, հոգեւորական ղեմքեր, լիբանանահայ մամուլի ներկայացուցիչներ, մտաւորական եւ ազգային ղեմքեր, կուսակցական ընկերներ ու համակիր բարեկամներ կը փութան սրահ, ուր տեղի կ'ունենայ հոգեպարար հանդիսութիւն: Ըն-

կեր Գաբրիէլ Մոլոյեանի հակիրճ բացման խօսքէն ետք, յաջորդաբար ելոյթ կ'ունենան օրուան երեք բանախօսները՝ Գէորգ Տարօնի (Հ.Մ.Մ.ի Պէյրուքի շրջանի քարտուղար), Տիրան Ակինեան (Սուրիոյ շրջանի հնչակեան ղեկավարներէն, Դամասկոսի Ազգ. Թարգմանչաց ճեմարանի տնօրէն) եւ Բենիամին Ժամկոչեան (կրթական մշակ, Սահակեան լիսէի տնօրէն), ինչպէս նաեւ այդ օրերուն Հայրենիքէն հիւրաբար ներկայ գտնուող՝ Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէութեան բաժնի վարիչներէն պրն. Գրիգոր Պէքմէզճեանը:

Տխրունի ուսանողական միութեան անունով ուղերձ մը կը կարդայ ընկեր Յովհաննէս Զէրէճեան, իսկ Վահան Թէքէեանի՝ Քսաններուն նուիրուած հնչեակը կ'արտասանէ ընկեր Սեդրակ Աճէմեան:

Փակման խօսքը կը կատարէ Կուսակցութեան Լիբանանի շրջանի ատենապետ ընկեր Յարութիւն Կուժունի:

«Փարամազ»ը
Հ.Մ.Մ. ակումբի մուտքին

15 Յունիս 1969

ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾԸ

Անմահին քանդակին պատրաստութեան նախաձեռնութիւնը կը պատկանի Պէյրութի Տխրունի ուսանողական միութեան: Իսկ արձանին պատրաստութիւնը կ'իրականանայ Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէին համագործակցութեամբ:

Հայրենի արձանագործ Գրիգոր Ահարոնեանին կ'առաջարկուի հերոսի կիսանդրիին իրագործումը: Այդ տարիներուն Հայաստանի մէջ շատ յայտնի անուն մըն էր Ահարոնեանը, որուն հիանալի արձաններն ու կիսանդրիները կը զարդարէին Երեւանի բազմաթիւ հրապարակներն ու հաստատութիւնները: Անոր գործերէն էին Շահումեանի, Միասնիկեանի, Մեսրոպ Մաշտոցի յուշարձանները, Ստեփան Շահումեանի, Չեխովի, Յակոբ Մեղապարտի քանդակները, պուլկար ժողովուրդի առաջնորդ եւ ուսուցիչ Կէորկի Տիմիթրովի կիսանդրին եւ այլն: Գրիգոր Ահարոնեան 1946 թուականին Պուլկարիայէն հայրենադարձ էր:

Մինչեւ արձանի պատրաստութեան առաջարկը,

Փարամազը իրեն համար բոլորովին անծանօթ եղած է, երբեք չէ լսած մեծ յեղափոխականին մասին:

Պէյրութէն ստացուած կենսագրական նիւթերը կարդալէն եւ Փարամազի նկարներուն եւ անոր հերոսական կեանքին ծանօթանալէն ետք միայն

Քանդակագործ Գրիգոր Ահարոնեան եւ Փարամազի անաւարտ կաւէ արձանը

համաձայնած է ստանձնել աշխատանքը եւ ներշնչումով անցած է գործի: Անմահ հերոսին պանծալի կեանքին բոլոր երեսները խորապէս ընկալելով՝ Կովկասի լեռներուն վրայէն, հայատեաց Կալիցինի մահափորձէն, մինչեւ Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր վայրերու մէջ որպէս կուսակցական քարոզիչ ու կազմակերպիչ, անց-

«Փարամայ»ը Սահակեանի մէջ

նելով Ղարաբաղի զանազան կեդրոններու մէջ հայ-թաթարական կռիւներէն, հասնելու համար վերջապէս Պոլսոյ Սուլթան Պայազիտի հրապարակին վրայ կանգնած կախաղանի բարձունքը ու մեզի ձգած իր մարգարէաշունչ պատգամով՝ արձանագործը այն աստիճան ներշնչուած է, որ նոյնիսկ հրաժարած է իրեն բաժին հասնող պատուագինէն:

Ահարոնեան առիթով մը պատմած է արձանի պատրաստութեան ընթացքին իր ունեցած որոշ դժուարութիւններուն մասին: Տարբեր ժամանակներու, տարբեր պայմաններու տակ հանուած լուսանկարները մէկը միւսին չեն նմանած: Սակայն ան ի վերջոյ յաջողած է հերոսին բուն դիմագիծը արտայայտել, Փարամայի արձանին տալով սքանչելի հայեացք մը, որ կը մատնէ մեծ հերոսին անձնական ոգին, անբեկանելի վճռակամութիւնը եւ խիզախութիւնը:

Ինչպէս նշեցինք, Զսաններու ղեկավար Փարամայի կիսանդրիին բացումը տեղի ունեցած է Կիրակի, 15 Յունիս 1969-ին, Հ.Մ.Մ.-ի Պէյրութի ակումբին մէջ: Թէեւ ամիսներ առաջ քանդակագործին յատուկ հրաւեր ղրկուած է, սակայն արուեստա-

գէտը չէ կրցած ներկայ գտնուիլ այս մեծաշուք հանդիսութեան:

ԿԻՍԱՆԴՐԻՆ ՆՍՏԱՎԱՅՐԵՐԸ

Հ.Մ.Մ.-ի ակումբի շէմքը 15 տարի Փարամայի կիսանդրիին «նստավայրը» եղած է: Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ամենաթէժ օրերուն ահաբեկման ենթարկուած է 1984-ին մինչեւ օրս չբացայայտուած «անյայտ»ներու կողմէ: Այնուհետեւ վերանորոգուած ու յարմար նկատուած է զայն տեղափոխել Սին Էլ Ֆիլ, նորակառոյց Սահակեան-Լ. Մկրտիչեան գոլէժի բակը, ուր մինչեւ այսօր՝ 40 տարիէ աւելի, իրաքանչիւր ազատատենչ հայու, Ս.Դ.Հ.Կ.-ի կուսակիցներու եւ համակիր բարեկամներու ուխտավայրը դարձած է:

Քաղուած «Արարատ»էն

ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ ԴՐՈՇԱԿԻՆ

Դրրօշակ բոսոր, դրրօշակ վըսեմ,
Դրրօշակ մարտի ու յաղթանակի
Դուն միշտ ալեծուփ՝ հողմի, հուրի դէմ
Եւ դիցազնավէպ դիցազուն փառքի:

Քեզմով մենք դարձանք քեզ նըման խոհուն
Ու արեան կանչով աչքերուդ առջեւ
Արտասանեցինք սրբազան երդում՝
«Հայոց Հայրենիք ու Կարմիր Արեւ»:

Մարտական փառքի հզօր դրրօշակ,
Քու կոչով ելանք կռուի, պայքարի
Բազում ընկերներ դարձան նահատակ
Որ յաղթարշաւի ջահը չմարի:

Կը պատահի դեռ որ մենք ալ իյնանք
Գալիք մարտերուն: Մահացու վէրքին
Հոգեվարքին մէջ պիտի չզղջանք
Որ ծառայեցինք այս դրրօշակին:

ՄԱՆՈՒԷԼ ԱԴԱՄԵԱՆ

Պէյրութ, Յունիս 1974

ՔՍԱՆ ՈՒՇԱԳՐԱԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՔՍԱՆՆԵՐԷՆ

● 16 Յուլիս 1914-ին հնչակեան 120 գործիչներ կը ձերբակալուին եւ հարցաքննութեան կը կանչուին, ինքնավար Հայաստան ստեղծելու եւ տեռոր կազմակերպելու ամբաստանութեամբ:

● Թրքական ոստիկանութիւնը հետագայ ամիսներուն ազատ կ'արձակէ 120 բանտարկեալներուն մեծ մասը՝ ոմանց պարագային զանազան միջնորդութիւններու տեղի տալով, իսկ միւսներէն ուղղակի կաշառք վերցնելով:

● 24 Ապրիլ 1915-ին հայ մտաւորականները կը ձերբակալուին եւ անյայտ վայրեր տարուելով կը սպաննուին:

● 10 Մայիս 1915-ին կը սկսի Քսաններու դատավարութիւնը եւ կը տեւէ 17 օր:

● 27 Մայիս 1915-ին դատավճիռը կը հրապարակուի:

● 15 Յունիս 1915-ին, Քսանները կախաղան կը հանուին Կ. Պոլսոյ Սուլթան Պայազիտի հրապարակին վրայ:

● Այդ օրերուն Կեսարիոյ մէջ կախաղան կը բարձրանան եւս 32 հայեր, որոնցմէ 12-ը հնչակեան գործիչներ:

● Հնչակեան բանտարկեալներուն նկատմամբ կը կիրարկուին թրքական վայրագութեանց զինանոցին ծանօթ բոլոր կարգի բռնութիւնները:

● Իթթիհատական իշխանութիւնը գտած էր Կոստանցայի (Ռումանիա) մէջ կայացած Հնչակեան կուսակցութեան 7-րդ Ընդհանուր Համագումարի

ժողովին մասնակիցներէն՝ կուսակցութեան Եգիպտոսի կազմակերպութիւնը ներկայացնող պատիրակ, մատնիչ-գործակալ մը՝ Արշալիր Սահակեան անունով, որ ծանօթ էր իբրեւ Արթուր Եսայեան:

● Մատնիչը նաեւ դատավարութեան ժամանակ վկայութիւններ կու տայ, մեղադրելով կուսակիցները անջատական գաղափարներ կրելու, երկիրը (Օսմանեան կայսրութիւնը) մասնատելու միտումը գործունէութեանց մէջ եւ այլն:

● Իթթիհատական Երիտասարդ Թուրքերը գաղափար չունէին նաեւ դատի ու դատավարութեան, օրէնքի եւ օրինականութեան մասին: Անոնք կը դիմէին Օսմանեան կայսրութեան օրէնսդրական կանոնադրերուն:

● Անմեղ հռչակուեցան 6 հոգի, որոնց մէջ էր Հմայեակ Արամեան, որ հետագային գրեց եւ լոյս ընծայեց «Վերածնունդի երկունքը», «Քսան կախաղանները» եւ «Յարգանք Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան 20 անմահներուն» հատորները:

● Թրքական Ռազմական ատեանը հեռակայ կարգով մահուան դատապարտեց նաեւ հնչակեան ղեկավար գործիչներէն **Ստեփան Սապահ-Գիլեանը, Վարազդատը եւ Հրանդ Աղաճանեանը**: Իսկ տասը օր անց, նոյն ատեանը՝ նախագահութեամբ Նաֆըզ պէյի, մահուան վճիռ կայացուց Հնչակեան կուսակցութեան հետ կապ չունեցող **Պողոս-Նուպար փաշայի** նկատմամբ եւս, ան-

կախ Հայաստան ստեղծելու նպատակով օտար տերություններու հետ գործակցելու մեղադրանքով:

- Սակաւաթի վկայութիւններէն մէկուն համաձայն, երբ դատաքննութիւնն աւարտած է, Փարամազ դիմած է ընկերներուն, ըսելով. «Քալեցէք, ընկերներ, ճակատնիդ միշտ բարձր»:

- Մահապատիժի գործադրութեան ներկայ եղած է Տէր Գալուստ քահանայ Պօղոսեանը: Վերջինիս վկայութեամբ՝

20 հայորդիները մահէն առաջ ստացած են վերջին հաղորդութիւնը:

Արամ Աչըքպաշեանը պատուիրած է, որ իրենց մարմինները առանձին չթաղեն, այլ՝ «Բոլորը միասին մէկ փոսի մէջ»: Իսկ Երուանդ Թոփուզեան (Բանուոր) քահանայէն խնդրած է՝ «Տէր հայր, տուր այս չոր թաշկինակը իմ մօրս եւ ըսէ իրեն, որ անիկա արցունքով թրջուած չէ երբեք»:

Քսանները, բոլորն ալ, հերոսաբար դիմաւորած են մահը: «Ոչ մէկ տրտունջ կամ դժգոհութիւն կը լսուէր անոնց բերնէն, որովհետեւ համոզուած զինուորագրեալներ էին ազատութեան բանակին», պատմած է քահանան: «Այն հոգեկան կորովը, որ ցոյց կու տային անոնք, կը վարակէր զիս եւ կը տուկայի այդ տեսարանին»:

- Տէր. Գալուստ քինյ. Պօղոսեան խաչով օրհնած է Քսանները: Տէր Հօր կտակով այդ խաչը այժմ կը գտնուի Էջմիածնի թանգարանը:

- Քսաններուն կրտսերագոյնը Հրանդ Եկաւեանն էր, համալսարանական ուսանող, 20 (կամ՝ 23) տարեկան: Երիցագոյնը Պօղոս Պօղոսեանն էր՝ 53 տարեկան:

- Նախքան դատավճիռին իրականացումը, բոլորը միաբե-

րան երկու անգամ կրկնած են. «Կեցցէ Հայաստան, Կեցցէ Հայաստան»:

- Վկայութեանց համաձայն՝ կախաղան հանւած առաջին դատապարտեալը **Փարամազը** եղած է (Մաթէոս Սարգիսեան), 52 տարեկան:

Յաջորդաբար պարանը կ'անցընեն նաեւ միւս դատապարտեալներու վիզէն՝

Տոքթ. Պէննէ (Պետրոս Թորոսեան), հաւանաբար՝ 28 տարեկան:

Արամ Աչըքպաշեան (Գրիգոր Կարապետեան), 46 տարեկան:

Գեղամ Վանիկեան (Վանիկ), 31 տարեկան:

Երուանդ Թոփուզեան, 20 տարեկան:

Վահան Պոյաճեան (Մինաս Օղլու Ռուբէն Կարապետեան), 41 տարեկան:

Արմենակ Համբարձումեան, 35 տարեկան:

Գառնիկ Պոյաճեան, 27 տարեկան:

Երեմիա Մանուկեան (Մաթոսեան, Մանանդեան):

Յակոբ Պասմաճեան, 27 տարեկան:

Յովհաննէս Տէր Ղազարեան (Եղիազարեան կամ Կըտըք Չէլլօ), 37 տարեկան:

Թովմաս Թովմասեան, 27 տարեկան:

Մուրատ Զաքարեան (Յակոբ Ղազարեան կամ Գազազեան):

Մկրտիչ Երիցեան, 42 տարեկան:

Գարեգին Պօղոսեան, 30 տարեկան:

Աբրահամ Մուրատեան (Մանուկեան):

Մինաս Քէշիշեան (Գաբրիէլ Քէշիշեան, Սարը խաչիկ, Մշակ Մինաս), 36 տարեկան:

Սմբատ Գըլըճեան, 30 տարեկան:

Հրանդ Եկաւեան:

Պօղոս Պօղոսեան, 53 տարեկան:

- Վերջաւորութեան պարանոցներէն տախտակներ կախած են, վրան՝ վճիռը: Ապա, լուսանկարիչը հրաւիրելով՝ նկարած:

Բժիշկ մը ներկայացած է, ստուգած եւ հաստատած անոնց մեռած ըլլալը:

Բեռնատար մեքենայ մը եկած ու Քսաններու անշնչացած մարմինները տեղափոխած է մինչեւ օրս անյայտ գերեզմանատուն...

Ո՞ՒՐ ԵՆ ՄԵՐ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒՆ ԱՃԻՒՆՆԵՐԸ

ՆԱԶՈ ՃԵՐԷՃԵԱՆ

Քսաններու յաւելուածի խմբագրական աշխատանքներու ժամանակ, չարաճճի գաղափար մը եկաւ ու կայք հաստատեց մտքիս մէջ: Արդե՞ծք արհեստագիտական արդի սա ChatGPT կոչուած համակարգը օգտակար կրնայ դառնալ ինծի գտնելու որեւէ աղբիւր մը, տեղեկութիւն մը Քսաններու գերեզմանի վայրը յուշող:

Ըստ Գում-Գարուի քահանայ Տ. Գալուստ Յ. Պօղոսեանի վկայութեան, Արամ Աչըքպաշեան Տէր հօրմէն խնդրած է բոլորը միասին թաղել մէկ փոսի մէջ: «Ան իր այնքան ցնցող եւ վաւերական յուշերուն մէջ կը վկայէ, թէ արարողութիւնը աւարտելէն ետք, գրեթէ վերջին վայրկեաններուն, Արամ Աչըքպաշեան իրեն դիմելով խստիւ պատուիրած է, որ ան «իրենց մարմինները առանձին-առանձին չթաղէ, այլ բոլորը միասին մէկ փոսի մէջ»: Այլ աղբիւրներ կը գրեն, որ կախաղանէն ետք Քսաններուն անշնչացած մարմինները հաւաքած են ու բեռնատար մեքենայով տարած Ծիշլիի Հայոց գերեզմանատուն:

Կ.Պոլսոյ «Առաւօտ» թերթը 16 Յունիս 1919 թուականին կը գրէ. «Պիտի ձեռնարկուի քսան հնչակեան նահատակներուն սրբազան ոսկրտիքը փոխադրելու պատշաճ սրբավայր մը»: Այս մասին կը կարդանք ԴՈԿՏ. ԱԲԷԼ ԲՀԼՅ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ «Հնչակեան քսան կախաղաններու յիշատակին ձօնուած առաջին սգահանդէսը» յօդուածին մէջ, որ կ'ըսէ. «Թէպէտ իթթիհատական բորենիները փորձած էին գաղտնի պահել նահատակ հերոսներուն հաւաքական գերեզմանը եւ արինկզակ ոստիկանապետը՝ Պետրի պէյ թոյլ չէր տուած Քսաններու

Էտիրմէքափը Հայոց Գերեզմանատան մուտքը

անշնչացած մարմիններուն կատարել գերեզմանի թաղման եւ յուղարկաւորութեան կարգը, պոռալով Տ. Գալուստ քինյ. Պօղոսեանի վրայ՝ «Անանկներուն

ոչ մէկ բան պէտք է, անոնք միլիթ խայինի են», այնուամենայնիւ ժամանակակից պոլսահայերուն անյայտ մնացած չէ այդ ուխտավայրը, որ գտնուած է Էտիրնէքափըի հայոց գերեզմանատան պատին դուրսի կողմը, ուր շտապ փորուած է հասարակաց փոս մը, ծածկելով անոր մէջ յեղափոխութեան դրօշը ձեռին կառափնատ բարձրացած Քսաններուն ածիւնները: Անոնց գերեզմանը դժբախտաբար ցայսօր կը մնայ անշիւրիմ, բայց կը յարատեւէ ըլլալ միշտ նուիրական ներկայութիւն մը ու կենդանի սրբավայր մը հայ ժողովուրդի հաւաքական գիտակցութեան մէջ»:

Ահաւասիկ առեղծուած մը, իւրաքանչիւր հնչակեանի սրտին խօսող խորհրդաւոր եւ անլուծելի թուացող երեւոյթ մը: Անոնց կախաղանումէն ոչ շատ առջ՝ 1912 թուականի հոշակաւոր «Թայթանիք»ին պէս բան մը: Վայրը գիտես, սակայն չես կրնար հասնիլ անոր:

Երկու գերեզմաններուն տեղը յստակ է, արդիական DNA-ի հնարաւորութիւններով զինուած ես, սակայն... 110 տարիէ խունկ ու մոմի արժանացած չեն անոնց ածիւնները: Վերջապէս երբ եւ ինչպէս պիտի լուծուի այս «թուղթ ու մատիտով» դիրին, իսկ գործնականին մէջ դժուարին հանելուկը:

2013 թուականին, հնչակեան պատուիրակութիւն մը, Քսան Կախաղաններու 98-ամեակին առիթով մեկնած էր Պոլիս: Այդ օրերուն, օգտուելով ընծայած առիթէն, նաեւ փորձ մը կատարուած է գտնել 20 մարտիրոսներուն ածիւններուն վայրը: Սակայն ապարդիւն...

Մեր տուններուն մէկ նոր անդամը դարձած արհեստագիտական բանականութիւն կոչուած «բարեկամ»էն այս պղտոր հարցին պատասխանը ստանալը բնական է որ անհեթեթութիւն պիտի ըլլար: Սակայն «փորձը փորձանք չէ» տրամաբանութեամբ կէս ժամի չափ «առինք-տուինք» մեր ազնիւ բարեկամին հետ: Եւ ստացանք հետեւեալ արդիւն-

Գերեզմանատան ընդհանուր քարտէզը

քը, որ կը ներկայացնենք ամենայն հարազատութեամբ:

- Բարեւ:

= «Բարեւ բարով, սիրելիս: Ինչպէս կարող եմ օգտակար ըլլալ այսօր»:

- Կրնամ արպտել եւ գտնել, թէ Պոլսոյ դր գերեզմանատան մէջ թաղուած են հնչակեան քսան հերոսները, Փարամազի գլխաւորութեամբ: (Մօտ 3 վայրկեան լռութենէ ետք կը ստանամ հետեւեալ պատասխանը):

= «Բարեւ, սիրելիս: Ցաւօք, ներկայիս հասանելի աղբիւրներու մէջ յստակ տեղեկութիւն չկայ այն մասին, թէ Պոլսոյ դր գերեզմանատան մէջ թաղուած են հնչակեան քսան հերոսները՝ Փարամազի գլխաւորութեամբ: Անոնց մահապատիժը տեղի ունեցած է 1915 թուականի Յունիս 15-ին՝ Կ. Պոլսոյ Պայազիտ հրապարակին վրայ: Այնուհետեւ, ըստ որոշ աղբիւրներու, անոնք թաղուած են անյայտ վայրի մէջ:

Եթէ կը փնտռէք աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ, խորհուրդ կու տամ դիմել Սթամպուլի հայկական համայնքի կազմակերպութիւններու կամ պատմական արխիւներու հետազօտողներուն, որոնք կրնան աւելի ճշգրիտ տեղեկութիւններ տրամադրել այս հարցով: Որեւէ այլ հարցով պատրաստ եմ օգնելու»:

Նոյն հարցումը համացանց «բարեկամ»ին ուղ-

դեցի երկու օր անց: Ան քանի մը վայրկեան ետք պատասխանեց հետեւեալը.-

= «Բարեւ, սիրելիս: Ձեր հարցին առնչութեամբ՝ ըստ հասանելի տեղեկութիւններու, 1915 թուականի Յունիս 15-ին Կ. Պոլսոյ Սուլթան Պայագիտի հրապարակին վրայ կախաղան բարձրացուած՝ Հնչակեան կուսակցութեան 20 նահատակները, որոնց գլխաւորն էր Փարամազը (Մատթէոս Սարգիսեան), թաղուած են Կ. Պոլսոյ Էտիրնէքափը Հայոց Նահատակաց գերեզմանատան մէջ:

Այս պատին տակ

2015 թուականին՝ նահատակութեան 100-ամեակին առիթով, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական վարչութիւնը պաշտօնապէս դիմած է Սթամպուլի քաղաքապետարանին՝ պահանջելով յանձնել նահատակներու աճիւնները՝ զանոնք հայրենիքի մէջ՝ Երեւանի Եռաբլուր ազգային պանթէոնին մէջ վերաթաղելու նպատակով:

Այսպիսով, մինչեւ նոր տեղեկութիւններու յայտնուիլը, կարելի է ենթադրել, որ հնչակեան քսան հերոսները թաղուած են Էտիրնէքափը Հայոց Նահատակաց գերեզմանատան մէջ»:

- Հնարաւոր է, որ անոնց աճիւնները գտնուին Ծիշլիի կամ Պալլըքլի գերեզմանատուներէն մէկուն մէջ,- հարցուցի:

= «Բարեւ, սիրելիս: Ձեր հարցին առնչութեամբ՝ հաստատուած տեղեկութիւններու համաձայն, 1915 թուականի Յունիս 15-ին Կ. Պոլսոյ Սուլթան Պայագիտի հրապարակին վրայ կախաղան բարձրացուած՝ Հնչակեան կուսակցութեան 20 նահատակները, որոնց գլխաւորն էր Փարամազը (Մատթէոս Սարգիսեան), թաղուած են Կ. Պոլսոյ Էտիրնէքափը Հայոց Նահատակաց գերեզմանատան մէջ:

Այս տեղեկութիւնը հաստատուած է բազմաթիւ աղբիւրներով, ներառեալ 2015 թուականի յիշատա-

կի արարողութիւնը, որ տեղի ունեցած է նոյն գերեզմանատան մէջ: Ինչ կը վերաբերի Ծիշլիի կամ Պալլըքլի գերեզմանատան մէջ թաղուած ըլլալու հնարաւորութեան՝ ներկայիս նման տեղեկութիւններ չեն յայտնաբերուած: Էտիրնէքափը գերեզմանատան մէջ թաղուած ըլլալը կը մնայ միակ հաստատուած տեղեկութիւնը:

Եթէ կ'ուզէք, կրնամ փորձել գտնել յստակ աղբիւրներ կամ հրատարակուած հետազօտութիւններ՝ այդ գերեզմանատան մասին, բայց հարկ պիտի ըլլայ անելի խոր որոնումներ ընել տեղական արխիւներու մէջ կամ մասնագէտներու հետ:

Յուզիչ եւ կարեւոր թեմա է, ու զրոյցը շատ հետաքրքրական է, եթէ կ'ուզէք շարունակենք»:

- Կրնամ մուտք գործել թրքական պետական կամ այլ արխիւներ, ուր կրնան պահպանուած ըլլալ քսան նահատակներուն մասին մանրամասնութիւններ:

Երկար լռութենէ ետք...

= «Ծիշղ էք. ձեր ըսածը լրիւ ճշմարիտ է: Եթէ իրօք կարելի ըլլար մուտք գործել 1915-ի թրքական պետական արխիւներուն գաղտնի հատուածները, հոն կրնայինք գտնել այն անգնահատելի մանրա-

մասնությունները, որոնք պատմությունը արդեն քանի հարիւրամեակէ կը փնտռէ՝ մասնաւորապէս **հնչակեան Զսաններու թաղման ճշգրիտ վայրերը, դատավճիռները, ոստիկանութեան եւ բանտային արձանագրութիւնները, դատավարական փաստաթուղթեր, եւ այլ տեղեկութիւններ:**

Սակայն ներկայիս Թուրքիոյ մէջ՝

! Թրքական պետական արխիւներուն (Դիւաններու) հիմնական խոչընդոտները՝

1. Մուտքը խիստ վերահսկուած է - Առանց Թուրքիոյ իշխանութիւններու հաստատման կամ ակադեմական արտօնութեան՝ մուտքը արխիւներ (յատկապէս 1915-ի կամ Օսմանեան գաղտնի ծառայութիւններու նիւթերուն) գրեթէ անհնար է:

2. Թեման՝ "զգայուն" է - Հայոց ցեղասպանութեան հետ առնչուող նիւթերը պետական մակարդակով ժխտողական դիրքաւորումի մէջ են, ուստի երբեմն փաստերը կեղծուած, թաքցուած կամ ոչ-ամբողջական ձեւով են մատուցուած:

3. Բազմաթիւ փաստաթուղթեր ոչնչացուած են - Տաւօք, պատմական վկայութիւններ կան, որ օսմանեան վարչակարգը եւ հետագայ Զեմալական պետութիւնը ժամանակի ընթացքին այրած կամ փոխած են շատ նիւթեր:

Բայց... կայ յոյս:

Շարք մը անկախ թուրք պատմաբաններ, ինչպիսին են՝

- Taner Akçam,
- Ugur Ümit Üngör,
- եւ այլ միջազգային հետազոտողներ, սկսած են մուտք գործել սահմանափակ փաստաթղթերու՝ օսմանեան արխիւներէն եւ հրապարակած են որոշ բաներ:

Թաներ Աքչամի վերջին տարիներու աշխատանքին շնորհիւ, օրինակ, պարզուած է հազարաւոր փաստաթուղթեր՝ հայերու զանգուածային բնաջնջման կազմակերպման մասին, որոնցմէ մաս մը

նաեւ հնչակեան գործիչները թիրախ դարձնելու մասին կարող է լոյս սփռել:

Ինչ կարելի է ընել:

1. Միջազգային գիտական համագործակցութիւն - Ձեր նման հետազոտողներ կրնան դիմել միջազգային հարթակներ՝ (օրինակ՝ Zoryan Institute, Armenian Genocide Museum-Institute՝ Երեւան)՝ օգնելու թարգմանութիւններու, փաստաթուղթերու ստացման եւ նամակագրութեան հարցով:

2. Թուրք պատմաբաններու կամ գրադարաններու միջոցով - Հնարաւոր է տեղական յատուկ գրադարաններու միջոցով հարցում ուղարկել:

3. Աղբիւրներ, որոնք թրքերէնով հրապարակուած են - Կան որոշ թրքական հրապարակումներ, որոնք թաքուն կամ ակնարկով կը յիշատակեն «1915 Թէհսիր եւ Իտամ» (աքսոր եւ կախաղան) կամ «Ermeni İhtilalciler» (Հայ յեղափոխականներ) վերնագիրով: Կրնամ փորձել որոնել:

Կ'ուզէ՞ք, որ սկսիմ թրքերէն աղբիւրներու որոնում ընել՝ առցանց կամ ակադեմական շտեմարաններու մէջ»:

- Այո, ցանկալի է որ ընէք:

= «Թրքական արխիւներու մէջ առկայ նիւթեր՝

Թուրքիոյ Հանրապետութեան պետական արխիւները (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı) հրապարակած են շարք մը նիւթեր՝ կապուած հայերու նկատմամբ իրականացուած բռնութիւններու եւ աքսորներու հետ: Օրինակ՝ «Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri» (Հայերու կողմէ իրականացուած ցեղասպանութեան փաստաթուղթեր) ժողովածուները կը պարունակեն տուեալներ 1914-1919 թուականներու ընթացքին տեղի ունեցած իրադարձութիւններու մասին: devletarsivleri.gov.tr+1devletarsivleri.gov.tr+1

Սակայն, նշուած նիւթերը հիմնականին մէջ կեդրոնացած են հայերու կողմէ իրականացուած գործողութիւններու վրայ եւ չեն պարունակեր մանրամասնութիւններ հնչակեան Բսաններու մահապատիժի կամ անոնց թաղման վայրերու մասին:

Հնարաւոր հետագայ քայլեր.

1. Թրքական արխիւներու ուսումնասիրութիւն.

Նախաձեռնութիւն կրնայ ըլլալ Թուրքիոյ պետական արխիւներուն մէջ առկայ նիւթերու ուսումնասիրութիւնը՝ հնարաւոր տուեալներ գտնելու նպատակով:

2. Հայ համայնքի արխիւներու հետազոտութիւն.

Հայ համայնքի կազմակերպութիւններու մէջ եւ արխիւներու մէջ կրնան պահպանուած ըլլալ տրուեալներ՝ կապուած հնչակեան Բսաններու մասին:

3. Ակադեմական հետազոտութիւններ.

Ակադեմական հետազոտութիւնները, որոնք հրապարակուած են տարբեր լեզուներով, կրնան պարունակել արժէքաւոր տեղեկութիւններ:

Եթէ կ'ուզէք, կրնամ շարունակել որոնումները կամ տրամադրել յստակ աղբիւրներ՝ հնչակեան Բսաններու մասին»:

- Այսքանը բաւարար է, շնորհակալ եմ:

= «Շատ շնորհակալ եմ ձեր տաք սրտով խօսքերուն համար: Ես ալ իսկապէս ուրախ եմ, որ կրցայ օգտակար ըլլալ այս արժէքաւոր, ազգային նշանակութիւն ունեցող գործին մէջ: Ձեր հետաքրքրութիւնը հնչակեան նահատակներուն եւ Հայոց պատմութեան հանդէպ խոր յարգանքի արժանի է:

Եթէ գուցէ ապագային ուզէք՝

• շարունակել ուսումնասիրութիւնը այլ աղբիւրներով,

20-ներու ոգեկոչում, 2013-ին, Պատերազմական Ատեանի հրապարակին վրայ, Պոլիս, Կարօ Փայլանի եւ Քատիր Աքընի հետ

• ստանալ թարգմանութիւններ հին մամուլէն կամ ակադեմական աղբիւրէն,

• կամ մշակել հրապարակման պատրաստ, ամբողջական աշխատութիւն այս նիւթին մասին ... շատ սիրով պատրաստ եմ վերադառնալու եւ աջակցելու:

Ձեր հետ գործակցութիւնը մեծ պատիւ էր: Թող սրբադասուած նահատակներուն յիշատակը միշտ լուսաւորէ մեր ուղին:

Մնաս բարով ու յաջողութիւն ձեր հետագայ նախաձեռնութիւններուն մէջ»:

Մեր «ChatGPT բարեկամ»ին հետ կատարած արհեստավարժ (ոչ-գիտական) զրոյցէն ստացուած երկխօսութեան արդիւնքները բազմաթիւ մեկնաբանութեանց դուռ կրնան բանալ. օրինակ՝ թրքական պետական արխիւներուն, թուրք պատմաբաններու, ոչնչացուած փաստաթուղթերու, հնարաւոր հետագայ քայլերու, հայ համայնքի արխիւներու մասին: Այդ մեկնաբանութիւնները պիտի սիրենք լսել սրտցաւ ընթերցողներէն եւ յատկապէս հայ պատմաբաններէն:

(Լուսանկարները՝
Շիրազ Ն. Ճէրէճեանի)

ՔՍԱՆ ԱՆՄԱՐ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

Ու կը տողանցեն...:

Կ'ուղղեմ աչքերս դէպի վեր

ինչ տեսնեմ

Քսան փայտասիւներ հսկայ

Բազմած ուսերու վրայ կարմիր

Կը բարձրանան դէպի վեր:

Կը մօտենամ աւելի,

Կը սեւեռեմ աչքերս,

Ինչ սարսափազդու տեսարան,

Մեր ղեկավարներն են անոնք

Հագած ճերմակ պարեգօտներ,

Մահապարտի շապիկներ:

Ու կը քալեն...:

Կ'ուզեմ հետեւիլ իրենց

Սակայն արդէն շատ ուշ եմ

Աչքերս միայն կը քալեն

Արագօրէն, արցունքոտ:

Յանկարծ կանգ կ'առնեն անոնք.

Բլրոյ գագաթն են հասած,

Կը դնեն վար իրենց բեռներն

Ու կը քամեն հողին խոպան:

Հսկայ Գողգոթայ մըն էր կարծես

Որ կը պարզուէր իմ առջեւ,

Կը տեսնեմ՝ ինչպէս անոնք

Կը մագլցին փայտն ի վեր:

Յանկարծ կը մթազնի երկինք

Ու բնութիւնը կը լռէ,

Կը դադրեցնեն ճնճուկներ իրենց համանուագը,

Վար կը դնեն վարդերն իրենց թելերը,

Կը կասեցնեն մոլորակներ իրենց թաւալումը,

Բնութենէն աւելի զօրեղ,

Կեանքէն աւելի իրական,

Պատմութենէն աւելի վճռական,

Խիղճն է, որ ձայն կը վերցնէ

Խիղճն է, որ կը բողոքէ,

Խիղճը, անսխալական, արդարադատ:

Ու հոն գագաթը մահաճողին,

Ճօճող առջեւն չուանին,

Արիաբար կը գոչեն.

- Անկախութիւն կը բաղձանք,

Ազատ Հայրենիք՝ մենք կ'ուզենք:

Ու գլուխները կ'իյնան,

Քսան Հերոս Նահատակներ

Իրենց կարմիր արիւնով

Անկախութիւն կը կերտեն:

Յանկարծ մահաճողերը Քսան

Կ'ըլլան սիրներ լուսեղէն,

Դէպի երկինք խոյացող

Պահանջք, բողոք կը դառնան:

Ու իրենց տեսիլքովն հսկայ

Բացին դռներ անկախութեան.

Անոնց արիւնը կարմիր

Լուսաւորեց երկիրը,

Ու անոնց գանկերուն վրայ

Ազատութեան հիմեր դրուեցան:

Թրքական արդարութիւնը այդ օր

Խեղկատակութիւն էր սարքած,

Յետադիմութիւնն այդ օր

Կախաղաններ էր պահանջած,

Տրամաբանութիւնը այդ օր

Ինչո՞ւ սակայն չըմբռնեց

Որ Քսաններն այդ օր

Պիտի ծլին ու ծաղկին

Պիտի հիմնեն ու կերտեն

Հրաշափառ Հայրենիք:

Այսքան երկար տարիներ ետք

Այսօր փոխուած է տեսարան,

Այսօր փոխուած է կացութիւն.

Կողոպուտի, բռնութեան ուժեր

Կը նահանջեն, կը կքին.

Ու կայսերապաշտները գիշատիչ

Հոգեվարք է որ կ'ապրին

Իրենց բռնութիւնները այսօր,

Կ'ըլլան իրենց կախաղան:

Քսանները մեր այսօր

Կը շարունակեն դեռ ապրիլ,

Հերոսները մեր Քսան

Կը շարունակեն պայքարիլ.

Տոգորելով մեզ բոլոր

Գաղափարով մը վսեմ:

Հսկայ թելերով յոյսի

Կը բարձրանանք կատարքեր

Ու հոն բլրան գագաթէն

Կը միանանք թափօրին

Ու միաբերան կը գոչենք.

Հոն ուր կախաղաններ են ձօճում

Ազատութիւն է ման գալիս

Հոն ուր մեռելներն են ննջում Յարութիւն է

մօտալուտ:

Ու այդ հսկայ բարձրութեն. Մենք վաղուայ լոյսը կը

տեսնենք:

ԿԱՐՊԻՍ ՏԵՐ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

		Էջ
- ՀնշԱԿԵԱՆ ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ (հատուած)	ԴՈԿՏ. ԵՂԻԿ ՃԵՐԷՃԵԱՆ	1
- ՀնշԱԿԵԱՆ ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ ԶՈՒՅՏԵՐԻՈՅ ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻՆ ՄԷՋ	ԴՈԿՏ. ԱՔԷԼ ՔՀՆՅ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	6
- ՔՍԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՔՍԱՆ ՀԱԶԱՐՆԵՐԸ	ԳՐԻԳՈՐ ՃԱՆԻԿԵԱՆ	9
- ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ ԴԵՌ ԿԱՆ . . .	ԵՐՈՒԱՆԴ ԳԱՐԱՃԵԱՆ (ԲԱԶԷ)	13
- ՎԱՆԻ ԴԱՏԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ ՓԱՐԱՄԱԶԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	ՔԱՏԻՐ ԱՔԸՆ	14
- ՆՈՒՆԻԿ ՏԵՐ ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ	ԱԻԵՏԻՍ ՌԱԶՄԻԿ	20
- ՓԱՐԱՄԱԶԻ ԱԶԱՏԱՏԵՆՉ ՀՈԳԻՆ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԷ ՍԱԽԱՌՆԻԼ ՔՈՊԱՆԻԻ ՎՐԱՅ	ՍԱՍՈՒԷԼ ՂԱԶԱՐԵԱՆ	23
- ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐՈՒ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ (ԱԿԱՆԱՏԵՍԻՆ ՊԱՏՄԱԾԸ)	Տ. ԳԱԼՈՒՍՏ ՔՀՆՅ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ	25
- ԲԱԶՄԱԶԱՅՆ ՄԱՀԵՐԳ... ՅԱՂԹԱԶԱՅՆ ԶԱՆԳԵՐ	ՊԷՊՕ ՍԻՄՈՆԵԱՆ	28
- ԱՆՈՒՆՍ ՓԱՐԱՄԱԶ Է	«ԱՐԱՐԱՏ»ՑԻ	30
- ՓԱՐԱՄԱԶԻ ԿԻՍԱՆԴՐԻՆ ԴԱՐՁԱՒ 56 ՏԱՐԵԿԱՆ		33
- ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ ԴՐՕՇԱԿԻՆ	ՄԱՆՈՒԷԼ ԱԴԱՄԵԱՆ	35
- ՔՍԱՆ ՈՒՇԱԳՐԱՒ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՔՍԱՆՆԵՐԷՆ		36
- Ո՞ՐԻ ԵՆ ՄԵՐ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒՆ ԱՃԻՒՆՆԵՐԸ	ՆԱԶՕ ՃԵՐԷՃԵԱՆ	38
- ՔՍԱՆ ԱՆՄԱՀ ՀԵՐՈՍՆԵՐ	ԿԱՐՊԻՍ ՏԵՐ ԵՂԻԱՅԵԱՆ	43

ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Հնչակեան Քսան գործիչներու կախաղանման 110-ամեայ յիշատակին ձօնուած՝ «Արարատ Յաւելուած»-ի այս համարի լոյս ընծայումը հնարաւոր դարձաւ շնորհիւ մեր կուսակցական եւ միութենական օղակներուն նիւթական միահամուռ աջակցութեան:

Ձեր նուիրումը, ընկերներ, վստահութեան եւ յանձնառութեան անուրանալի նշանն է: Մեր խորին շնորհակալութիւնը ձեր գաղափարանուէր մասնակցութեան համար:

Թոյլ տուէք համեստօրէն յիշատակել ձեր անունները այստեղ:

Ս.Դ.Հ.Կ.ի Կեդրոնական վարչութիւն

Ս.Դ.Հ.Կ.ի Լիբանանի շրջանի վարիչ մարմին

Ս.Դ.Հ.Կ.ի Ամերիկայի շրջանի վարիչ մարմին

Ս.Դ.Հ.Կ.ի Աւստրալիոյ շրջանի վարիչ մարմին

Ս.Դ.Հ.Կ.ի Թորոնթոյի շրջանի վարիչ մարմին

Ս.Դ.Հ.Կ.ի Կիպրոսի շրջանի վարիչ մարմին

Ս.Դ.Հ.Կ.ի Մոնրէալի շրջանի վարիչ մարմին

Ս.Դ.Հ.Կ.ի Ֆրանսայի շրջանի վարիչ մարմին

Ս.Դ.Հ.Կ.ի Սուրիոյ Հարաւային (Դամասկոսի) շրջանի վարիչ մարմին

Ս.Դ.Հ.Կ.ի Սուրիոյ Հիւսիսային (Հալէպի) շրջանի վարիչ մարմին

Ս.Դ.Հ.Կ.ի «Մարօ Նազարբէկեան» մասնաձիւղ

Ս.Դ.Հ.Կ.ի «Աղասի» մասնաձիւղ

Ս.Դ.Հ.Կ.ի «Ժիրայր Մուրատ» մասնաձիւղ

Ս.Դ.Հ.Կ.ի «Կուժունի» մասնաձիւղ

Ս.Դ.Հ.Կ.ի «Պանդուխտ» մասնաձիւղ

Ս.Դ.Հ.Կ.ի «Սապահ Գիւլ» մասնաձիւղ

Ս.Դ.Հ.Կ.ի «Տխրունի» Ուս. Երիտ. Միութիւն

Ս.Դ.Հ.Կ.ի «Փարամազ» մասնաձիւղ

Հակական Կրթական Բարեսիրական Միութիւն

Նոր Սերունդ Մշակութային Միութիւն

Հ.Մ.Մ.ի Կեդրոնական վարչութիւն

Հ.Մ.Մ. Անթիլիասի վարչութիւն

Հ.Մ.Մ. Թոմարզայի վարչութիւն

Հ.Մ.Մ. «Մասիս»-ի վարչութիւն

Հ.Մ.Մ. Պէյրութի վարչութիւն

Հաճոյ Հայրենակցական Միութիւն

ԿԸ ԽՈՆԱՐՀԻՆՔ
ՔՍԱՆՆԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ԱՌՋԵԻ
ՈՐՈՆՔ ՀԱՒԱՏԱՅԻՆ
ԱՅՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ,
ՈՐ ԱՅՍՕՐ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԻ

Հ.Մ.Մ.-Ի
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ